

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

એસ. આર. ચૌધરી

વિરુદ્ધ

પંજાબ રાજ્ય અને અન્યો

ઓગસ્ટ ૧૭, ૨૦૦૧

[ડૉ. એ.એસ. આનંદ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી, આર.સી. લાહોટી અને

કે.જી. બાલકૃષ્ણન, ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ]

ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦

અનુચ્છેદ ૧૬૪ – વ્યાપ્તિ – ગેર-વિધાનસભ્ય – મંત્રી તરીકે નિમણૂક –
સતત છ મહિના અંદર ચૂંટાઈ આવવામાં નિષ્ફળતા – તે જ વિધાનસભાના

કાર્યકાળ દરમિયાન મંત્રી તરીકે પુનઃનિમણૂક – ઠરાવવામાં આવ્યું કે, આવી પુનઃનિમણૂક અયોગ્ય, અલોકશાહી, અમાન્ય અને અસંવિધાનિક છે – છ મહિના સુધી મંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવાનો વિશેષાધિકાર માત્ર એક જ વખતનો અવકાશ છે – આ જોગવાઈ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ છે – ગેર-વિધાનસભ્યને મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવા માટે સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ નથી.

બંધારણનું અર્થઘટન

બંધારણનું અર્થઘટન બંધારણના રચયિતાઓના આશયને અનુસરીને હેતુલક્ષી અભિગમથી કરવું આવશ્યક છે – સંકુચિત અને શબ્દરહસ્યપૂર્ણ અર્થમાં નહીં – અર્થઘટન માટે સહાયરૂપ તરીકે બંધારણસભાની ચર્ચાઓ પર આધાર રાખી શકાય – અર્થઘટન એવું હોવું જોઈએ કે સ્થાપક પિતાઓ અને બંધારણવિદોની અપેક્ષાઓ નિરાશ થવાના બદલે પૂર્ણ થાય – બંધારણીયતા.

સંવૈધાનિક સત્તાધિકારીઓ – સંવૈધાનિક સંયમ જાળવવાની ફરજ – એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, જો એવો સંયમ અસુવિધાજનક જણાય અથવા રાજકીય સગવડતા મુજબ વાળી દેવા યોગ્ય માનવામાં આવે, તો પણ તેની અવગણના કરવી અથવા તેને બાજુ પર મૂકી દેવું યોગ્ય નથી.

શબ્દો અને પ્રયોગો

"સળંગ છ મહિના"-નો અર્થ-ભારતના બંધારણના સંદર્ભમાં-અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪).

સામાવાળા, જે વિધાનસભાનો સભ્ય ન હતો, તેને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યારબાદ તેણે છ મહિનાની અવધિની અંદર પોતે ચૂંટાઈ આવવામાં નિષ્ફળ ગયો હોવાના આધાર પર રાજીનામું આપ્યું હતું. તે જ વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન વિધાનસભામાં ચૂંટાયા વગર તેને ફરીથી મંત્રી તરીકે પુનઃનિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

અપીલકર્તાએ સામાવાળા વિરુદ્ધ ક્વો વોરાન્ટોની રિટ માંગતી રિટ અરજી આ આધાર પર દાખલ કરી હતી કે એ જ વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન તેની પુનઃનિમણૂક બંધારણીય જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરતી હતી. સામાવાળાએ એવો વાદ કર્યો કે તેની પુનઃનિમણૂક માન્ય હતી, કારણ કે ભારતના બંધારણની કલમ ૧૬૪ આવી પુનઃનિમણૂક પર સ્પષ્ટ પ્રતિબંધ મૂકતી નથી.

અપીલ મંજૂર કરતાં, કોર્ટે

ઠરાવ્યુ: ૧.૧. તે જ વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન, સામાવાળાએ મંત્રીપરિષદમાંથી રાજીનામું આપ્યા પછી, દરમિયાનમાં ચૂંટાઈ આવ્યા વગર, તેને ફરીથી મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવું અયોગ્ય, અલોકશાહી, અમાન્ય અને અસંવિધાનિક હતું. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) દ્વારા નિર્ધારિત અવધિમાં ચૂંટાઈ આવ્યા વગર ગેર-વિધાનસભ્ય મંત્રીને પુનઃનિયુક્ત કરવાની પરવાનગી આપવી, કોને પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું જોઈએ તે અંગે મતદારોને પોતાનો મત વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર અવગણવા બરાબર ગણાય, જે સ્થિતિ સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે.(૬૪૩-અ-બ; ૬૪૫-બ)

સી.એલ. આનંદ દ્વારા રચાયેલ "ભારતના શાસનનો બંધારણીય કાયદો અને ઇતિહાસ, ભારત શાસન અધિનિયમ, ૧૯૩૫ અને ભારતનું બંધારણ" (સાતમી આવૃત્તિ, ૧૯૯૨), નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

હર શરણ વર્મા વિ. શ્રી ત્રિભુવન નારાયણ સિંહ, મુખ્યમંત્રી, યુ.પી. અને અન્ય, (૧૯૭૧) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૬; હર શરણ વર્મા વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૮૫) ૨ એસ.સી.સી. ૪૮; હર શરણ વર્મા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય, ૧૧૯૮૭ સપ્લી. એસ.સી.સી. ૩૧૦ અને એસ.પી. આનંદ, ઇન્દોર વિ. એચ.ડી. દેવેગૌડા અને અન્ય, (૧૯૯૬) એસ.સી.સી. ૭૩૪ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૧.૨ આપણા દેશની જેવી પ્રતિનિધિત્વાત્મક શાસનપદ્ધતિમાં અનિવાર્ય તત્વો એ છે કે સામાન્ય રીતે બધા મંત્રીઓ વિધાનમંડળના સભ્યોમાંથી જ પસંદ કરવામાં આવે છે અને માત્ર વિરળ પરિસ્થિતિઓમાં જ ગેરસભ્ય વ્યક્તિને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, જેને ટૂંકી અવધિમાં પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ ચૂંટણી દ્વારા વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ આવવું આવશ્યક છે. જો તે દરમિયાન તે ચૂંટાઈ ન આવે, તો તેને અનિશ્ચિત કાળ સુધી પદ પર ચાલુ રહેવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં. (૬૩૮-ઈ-એફ)

શમશેર સિંહ અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય, ૧૧૯૭૫૧ ૧ એસ.સી.આર. ૮૧૪, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

હાલ્સબરીઝ લૉઝ ઑફ ઇંગ્લેન્ડ (ચોથી આવૃત્તિ) ખંડ ૮ પેરા ૮૧૯; હાલ્સબરીઝ લૉઝ ઑફ ઇંગ્લેન્ડ (ચોથી આવૃત્તિ) ના ખંડ ૩૪નો પેરા ૧૦૦૬ કેબિનેટ ગવર્નમેન્ટ (ત્રીજી આવૃત્તિ, પાનું ૬૦, સર આઈવરી જેનિંગ્સ દ્વારા; વેડ એન્ડ બ્રેડલી દ્વારા "બંધારણીય અને વહીવટી કાનૂન" પાનું ૨૬૮; પીટર ડબલ્યુ. હોગા દ્વારા કેનેડાનું બંધારણીય કાનૂન; પીટર હેન્ક્સ દ્વારા "ઓસ્ટ્રેલિયન બંધારણીય કાનૂન" (બીજી આવૃત્તિ), નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

સ્ટેટ ઓફ ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ વિ. કોમનવેલ્થ ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા અને અન્ય., ૧૦૮ એ.એલ.આર. ૫૭૭, નો સંદર્ભ લેવાયો.

૧.૩. ધારાસભાનો સભ્ય ન હોય એવા વ્યક્તિને, મધ્યવર્તી સમયગાળામાં પોતે ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, “સળંગ છ માસ” ની મુદત માટે વારંવાર મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવાની મંજૂરી આપવી એ બંધારણને વિપરીત દિશામાં લઈ જવું ગણાશે. આવી પ્રથા બંધારણીય યોજનાને સ્પષ્ટપણે હાનિકારક, અયોગ્ય, અલોકશાહી અને અમાન્ય રહેશે. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) વધુમાં વધુ એટલી જ હદે સામાન્ય નિયમના અપવાદ સ્વરૂપ છે કે જેમાં માત્ર ધારાસભાના સભ્યો જ મંત્રી બની શકે, અને તે પણ સળંગ છ માસની અલ્પ અવધિ સુધી મર્યાદિત છે. આ અપવાદનો ઉપયોગ મૂળભૂત રીતે માત્ર દરેક અસાધારણ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે જ થવો જોઈએ અને તેની કડક અર્થઘટન કરીને મિતવ્યયી રીતે જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) નો સ્પષ્ટ આદેશ એવો છે કે જો સંબંધિત વ્યક્તિ સળંગ છ માસની અનુગ્રહ અવધિની અંદર ધારાસભામાં ચૂંટાઈ આવવામાં સક્ષમ ન થાય, તો તે મંત્રી પદ પર રહેનાર નહીં રહે; આ નિર્દેશને થોડા દિવસોના અંતર આપીને અને મધ્યવર્તી સમયગાળામાં મતદાતાઓનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યા વિના તે જ વ્યક્તિને ફરી મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરીને નિષ્ફળ બનાવવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી. બંધારણીય યોજનાના કેન્દ્રસ્થાને રહેલી લોકશાહી પ્રક્રિયાને આ રીતે ભંગ

કરવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી. (૬૪૪-બી-ઈ)

૧.૪. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) સત્તાનો સ્ત્રોત નથી કે ટૂંકી અવધિ માટે પણ ગેર-વિધાનસભ્યને મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવા માટેનું સક્ષમ બનાવતું જોગવાઈ પણ નથી. તે હકીકતમાં ગેર-સભ્ય માટે, જેને પરિસ્થિતિ મુજબ મુખ્યમંત્રી અથવા મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હોય, સતત છ મહિનાની અવધિની અંદર પોતે ચૂંટાઈ આવ્યા વિના પદ પર યથાવત્ રહેવા બાબતે અયોગ્યતા અથવા પ્રતિબંધના સ્વરૂપની જોગવાઈ છે.(૬૩૩-જી, એચ)

૧.૫. ચૂંટાયેલ સભ્ય થયા વિના "છ મહિના" સુધી મંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવાનો "વિશેષાધિકાર" સંબંધિત વ્યક્તિને સંબંધિત વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન માત્ર એક જ વખત મળતો અવસર છે. જો સંબંધિત વ્યક્તિ "સતત છ અનુક્રમી મહિના" ની અવધિની છૂટછાટ દરમિયાન પોતે ચૂંટાઈ આવવામાં અસક્ષ્મ રહે, તો તે વિશેષાધિકાર સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ વિશેષાધિકાર સંબંધિત વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત છે. જો તે છ મહિનાની અવધિ દરમિયાન ચૂંટાઈ ન આવે, તો મંત્રી પદ પરથી દૂર થવાનું પણ તે જ વ્યક્તિએ છે. આ 'વિશેષાધિકાર' તે મુખ્યમંત્રીનો નથી, જેઓની સલાહ પર સંબંધિત વ્યક્તિની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. (૬૪૦-ડી-એફ)

૧.૬. "સળંગ છ મહિના" અભિવ્યક્તિનો અર્થ એવો થાય છે કે છ મહિનાનો સમયગાળો સતત ચાલતો હોવો જોઈએ અને વચ્ચે વચ્ચે પાછા ખંડિત થવો ન જોઈએ. તે એવો સમયથી શરૂ થશે જ્યારે કોઈ બિન-વિધાનસભ્યને મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવે અથવા જે મંત્રી બિન-વિધાનસભ્ય બને છે તેને તે હિસાબે ચાલુ રહેવાની મંજૂરી આપવામાં આવે, અને તે સમયગાળાની મુદત પૂર્ણ થવાથી તેનો અંત આવશે. "સળંગ" શબ્દનો ઉપયોગ મહત્વપૂર્ણ છે. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪)નું એવું અર્થઘટન કરીને કે તે વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન કુલ છ મહિનાના સમયગાળા માટે પાછા નિમણૂક કરવાની મંજૂરી આપે છે, તેને નિષ્ફળ બનાવવામાં આવી શકતું નથી; તો પછી એવો અર્થ તો ક્યારેય થઈ શકશે નહીં કે આવા બિન-વિધાનસભ્યની મંત્રી તરીકેની નિમણૂક એક વખતમાં "છ મહિના" માટે થઈ શકે, અને તે દરમિયાન તેણે મતદાતાઓ પાસેથી જનાદેશ મેળવ્યો ન હોય. (૬૪૧-એ-જી)

૧.૭. ન્યાયતંત્રનું કર્તવ્ય કાનૂન અનુસાર ન્યાયનું પ્રબંધન કરવાનું છે, પરંતુ તેવું કાનૂન એવું હોવું જોઈએ કે જેને લોકોમાં વૈધતા પ્રાપ્ત હોય અને કાનૂનની પોતાની વૈધતા એ બાબત પર નિર્ભર રહે કે તે ન્યાય સાથે સુસંગત છે કે નહીં. તેથી, અનુચ્છેદ ૧૬૪(૧) અને ૧૬૪(૪) નું એવું અર્થઘટન કરવું જોઈએ કે જે પ્રતિનિધિત્વાત્મક અને જવાબદાર સરકારના સિદ્ધાંતોને આગળ વધારે. કાનૂનની વૈધતાનો હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો રહેશે કે રાજકીય સાર્વભૌમ

એટલે કે લોકોની ભૂમિકાને કમજોર ન કરવામાં આવે. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) માં કલ્પાયેલ ટૂંકી અવધિને બાદ કરતાં, બધા મંત્રીઓએ તેમની સત્તા હંમેશા સીધી કે પરોક્ષ રીતે લોકો પાસેથી જ પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઈએ. તેથી, અર્થઘટન એવું હોવું જોઈએ કે સ્થાપક પિતાઓ અને બંધારણીય વિચારકોની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ થાય, નિષ્ફળ ન બને. (૬૪૨-ઈ, એફ)

"જમ્મુ અને કાશ્મીરનું બંધારણ-તેનો વિકાસ અને ટિપ્પણીઓ" (તૃતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૮), નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૧.૮. 'સંવિધાનવાદના સિદ્ધાંતોના ક્ષયને મંજૂરી આપી શકાતી નથી'. વર્તમાન કેસમાં જેવી કાર્યવાહી કરવામાં આવી છે તે સંવિધાનવાદના આધારસ્તંભો અને સિદ્ધાંતો માટે ગંભીર જોખમ ઊભું કરે છે અને સંવિધાનિક જોગવાઈઓ પ્રત્યે યોગ્ય વલણ વિકસાવીને તેવી પરિસ્થિતિનો પરિહાર કરવો આવશ્યક છે. સંવિધાનિક મર્યાદાઓ અસુવિધાજનક જણાય ત્યારે તેમની અવગણના કરવી કે તેમને બાજુ પર મૂકી દેવી, અથવા રાજકીય સગવડતા મુજબ વાળી દેવી, એ કદી ચાલશે નહીં. મુખ્ય પ્રધાનો અથવા રાજ્યપાલો, જે કોઈ બાબત લાગુ પડતી હોય તે મુજબ, તેમણે પોતાના સંવિધાનિક કર્તવ્યો અંગે સદાય સજાગ રહેવું જોઈએ અને "રાજકીય સગવડતા"ના બલિદાન વેદી પર ન તો રાજકીય જવાબદારીનું અને ન તો સંસદીય પરંપરાઓનું બલિદાન આપવું

જોઈએ. (૬૪૪-એ, બી; ૬૪૩-સી)

પ્રો. બી.ઓ. નવાબ્યુઝે દ્વારા લખાયેલ "ઉદયમાન રાજ્યોમાં બંધારણવાદ", (૧૯૭૩ આવૃત્તિ - પાનું ૧૩૯), નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૨.૧. બંધારણનું અર્થઘટન સંકુચિત અને શબ્દશઃ અર્થગ્રહણની દૃષ્ટિએ કરવું નહીં. તેમાં વપરાયેલા શબ્દો સ્વરૂપે સામાન્ય હોઈ શકે, પરંતુ તેમનો સંપૂર્ણ વ્યાપ અને સાચો અર્થ, તેઓ જે વાસ્તવિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વપરાયેલા છે અને જે હેતુ સિદ્ધ કરવા તેઓ પ્રયત્નશીલ છે તે ધ્યાનમાં લઈ મૂલવવો આવશ્યક છે. તેથી, કારણ કે અનુચ્છેદ ૧૬૪ માં ચૂંટાયા વિના મંત્રીની, તે જ વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન, પુનઃપુનઃ પણ પુનર્નિયુક્તિ કરવા અંગે સ્પષ્ટ પ્રતિબંધ નથી, તેથી આવી પુનર્નિયુક્તિ માન્ય છે, એવી દલીલ સ્વીકારવામાં આવી શકતી નથી. બંધારણીય જોગવાઈઓને હેતુલક્ષી અભિગમ સાથે સમજવી અને તેનું અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે. [૬૩૮-જી-એચ; ૬૩૯-એ, બી]

૨.૨. બંધારણસભામાં થયેલ ચર્ચાઓ પર બંધારણીય જોગવાઈનું અર્થઘટન કરવા માટે સહાયક સાધન તરીકે આધાર રાખી શકાય, કારણ કે બંધારણના રચયિતાઓની મંતવ્ય-ભાવનાનો શોધ કરવો અદાલતનું કાર્ય છે. બંધારણ માત્ર ગૌરવપૂર્ણ સ્વરૂપ ધરાવતો દસ્તાવેજ જ નથી, પરંતુ લોકોના

શાસન માટેનું સજીવ માળખું છે, જે પૂરતા પ્રમાણમાં એકતા પ્રદર્શિત કરે છે, અને તેનું સફળ કાર્યાન્વયન તેના આધારભૂત લોકશાહી ભાવનું શબ્દ અને ભાવ બંનેમાં સન્માન કરવામાં આવે તે પર નિર્ભર છે. [૬૩૯-બી, સી]

દીવાની અપીલી અધિકારક્ષેત્ર: દીવાની અપીલ નં. ૨૪૪/૧૯૯૭.

પંજાબ અને હરિયાણા વડી અદાલતના સી.ડબલ્યુ.પી. નં. ૧૮૫૨૬ ની ૧૯૯૬ માં તા. ૩.૧૨.૯૬ ના ચુકાદા અને આદેશમાંથી.

આર.કે. કપૂર, સી.એસ. આશ્રી, સુમિત કુમાર, પી. વર્મા, ગુમામ સિંહ, અનીસ અહમદ ખાન તરફથી અપીલકર્તા માટે.

લોકેશ કુમાર અને આર.એસ. સુરી સામાવાળાઓ તરફથી.

અદાલતનો ચુકાદો ડો. એ.એસ. આનંદ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો.

સામાવાળા નં. ૨, શ્રી તેજ પારકાશ સિંહ, ને મુખ્યમંત્રી, સરદાર હરચરણ

સિંહ બરાબરની સલાહ પર ૯.૯.૧૯૯૫ના રોજ પંજાબ રાજ્યમાં મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. મંત્રી તરીકે તેમની નિયુક્તિના સમયે તેઓ પંજાબમાં વિધાનસભાના સભ્ય નહોતા. તેઓ છ મહિનાની અવધિની અંદર પંજાબ રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્ય તરીકે પોતાને ચૂંટાવી લેવામાં નિષ્ફળ રહ્યા અને ૮.૩.૧૯૯૬ના રોજ મંત્રિસભામાંથી પોતાનું રાજીનામું રજૂ કર્યું. એ જ વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન શાસક પક્ષના નેતૃત્વમાં ફેરફાર થયો. સુશ્રી રાજિંદર કૌર ભટ્ટલ, સામાવાળા નં. ૩, શાસક પક્ષના નેતા તરીકે તેમની ચૂંટણી થયા બાદ, ૨૧.૧૧.૧૯૯૬ના રોજ પંજાબ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. સામાવાળા નં. ૨, જેઓ ત્યારે સુધી પણ વિધાનમંડળના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા નહોતા, તેમને ૨૩.૧૧.૧૯૯૬થી ફરી એકવાર મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. અપીલકર્તાએ સામાવાળા નં. ૨ વિરુદ્ધ ક્વો વોરન્ટોનો રિટ મેળવવા માટે અરજી દાખલ કરી. અરજીમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, વિધાનમંડળના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા વિના, એ જ વિધાનમંડળના કાર્યકાળ દરમિયાન બીજી વખત સામાવાળા નં. ૨ ની થયેલી નિયુક્તિ સંવિધાનની જોગવાઈઓનો ભંગ કરતી હતી અને તેથી તે અમાન્ય હતી. વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે ૩.૧૨.૧૯૯૬ના આદેશ દ્વારા રિટ અરજીને પ્રાથમિક તબક્કે જ ફગાવી દીધી. વિશેષ અનુમતિ દ્વારા કરવામાં આવેલી આ અપીલમાં, વડી અદાલત દ્વારા રિટ અરજીને પ્રાથમિક તબક્કે જ ફગાવતાં આપવામાં આવેલા આદેશ અને ચુકાદાની યોગ્યતા પ્રશ્નાધીન કરવામાં આવી છે.

કારણ કે, આ અપીલમાં ઉદ્ભવતો સાર્થક પ્રશ્ન ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૪ અને વિશેષ કરીને અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) ની વ્યાપ્તિ અને પરિસીમા અંગે કેન્દ્રિત છે, તેથી પહેલાં આપણે તે અનુચ્છેદનું પરીક્ષણ કરીએ:—

"૧૬૪. મંત્રીઓ સંબંધિત અન્ય જોગવાઈઓ.— (૧) મુખ્યમંત્રીની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવશે અને અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક મુખ્યમંત્રીની સલાહ પર રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવશે, અને મંત્રીઓ રાજ્યપાલના પ્રસાદપર્યંત પોતાના પદ પર રહેશે.

પરંતુ, બિહાર, મધ્ય પ્રદેશ અને ઓડિશા રાજ્યોમાં આદિવાસી કલ્યાણના પ્રભારી તરીકે એક પ્રધાન હશે, જે વધારામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને પછાત વર્ગોના કલ્યાણના પ્રભારી તરીકે અથવા અન્ય કોઈ કાર્યના પ્રભારી તરીકે પણ હોઈ શકે છે.

(૨) રાજ્યની વિધાનસભા પ્રત્યે મંત્રિપરીષદ સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે.

(૩) કોઈ મંત્રી પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળે તે પહેલાં, રાજ્યપાલ

ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુસર નિર્ધારિત પ્રાર્થનો અનુસાર તેને પદની અને ગુપ્તતાની શપથો અપાવશે.

(૪) કોઈ મંત્રી, જે સતત છ માસના કોઈપણ સમયગાળા સુધી રાજ્યની વિધાનસભાનો સભ્ય ન હોય, તે સમયગાળાની સમાપ્તિએ મંત્રી તરીકેનું પદ ગુમાવશે.

(૫) મંત્રીઓના વેતનો અને ભથ્થાં એવા હશે કે જે રાજ્યની વિધાનસભા સમયાંતરે કાયદા દ્વારા નક્કી કરે અને જ્યાં સુધી રાજ્યની વિધાનસભા તેમ નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી, તે બીજા અનુસૂચીમાં નિર્દિષ્ટ મુજબ રહેશે."

અનુચ્છેદ ૧૬૪(૧) હેઠળ, રાજ્યપાલ સ્થાપિત પ્રથા અને પરંપરાઓ અનુસાર પોતાની સ્વવિવેકસત્તાનો ઉપયોગ કરીને મુખ્યમંત્રીની નિમણૂક કરશે. અન્ય તમામ મંત્રીઓની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા મુખ્યમંત્રીની સલાહ પર કરવામાં આવવાની છે. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૨) ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, મંત્રિપરીષદ રાજ્યની વિધાનસભા પ્રત્યે સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે. આ જોગવાઈ, એક અર્થમાં, સૂચવે છે કે મંત્રિપરીષદના સભ્યો સૌ વિધાનમંડળના સભ્યો હશે, જેના પ્રત્યે મંત્રિપરીષદ સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે. તેમ છતાં, આ બાબત અસાધારણ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) દ્વારા

આપવામાં આવેલા અપવાદને આધીન છે, જ્યાં મુખ્યમંત્રી એમ માને છે કે વિધાનમંડળનો સભ્ય ન હોય તેવી કોઈ નિશ્ચિત વ્યક્તિનો મંત્રિપરીષદમાં સમાવેશ જરૂરી છે. આવી પરિસ્થિતિનું નિરાકરણ કરવા માટે અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) એ જોગવાઈ કરે છે કે જો ગેરસભ્યને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે, તો પોતાની નિમણૂકની તારીખથી સતત છ મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં તે વિધાનમંડળ માટે ચૂંટાઈ ન આવે તો તે મંત્રી રહેવાનો બંધ થઈ જશે.

હકીકતમાં, અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪)નું મૂળ ભારત સરકાર અધિનિયમ, ૧૯૩૫ની કલમ ૧૦(૨) સુધી અનુસરવામાં આવી શકે છે, જે આ પ્રમાણે છે :

૧૦(૨). "ફેડરલ વિધાનમંડળના કોઈપણ ગૃહનો સભ્ય ન હોય એવો મંત્રી, સતત છ માસના કોઈપણ સમયગાળા દરમિયાન, તે સમયગાળાની અવધિ પૂર્ણ થાય ત્યારે મંત્રી પદે રહેતો બંધ થશે."

પ્રોફ. સી. એલ. આનંદના પુસ્તક "ભારતના સરકારશાસ્ત્રનો બંધારણીય કાયદો અને ઇતિહાસ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૫ અને ભારતનું બંધારણ" (સાતમી આવૃત્તિ, ૧૯૯૨) માં, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૫ ની કલમ ૧૦ ના ઉપખંડ (૨) ના પ્રણયન અંગે થયેલી સંસદીય ચર્ચાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં, લેખક કહે છે :

"ખંડ (૨).- આ ખંડ ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના તાજેતરના બંધારણોને અનુસરે છે, પરંતુ તે કેનેડિયન બંધારણમાં નથી, અને અંગ્રેજી બંધારણનો કોઈ ભાગ નથી. જોકે, પ્રથાના વિષય તરીકે, ઇંગ્લેન્ડમાં પણ યુદ્ધ જેવી કોઈ રાષ્ટ્રીય આપત્તિના કિસ્સા સિવાય સંસદની બહારથી નિમણૂકો કરવામાં આવતી નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં કાયદો એવો અનિવાર્ય કરતો નથી કે કોઈ પ્રધાન સંસદનો સભ્ય જ હોવો જોઈએ, છતાં તે અર્થની એક દૃઢ પરંપરા છે કે જે પ્રધાનને સંસદમાં બેઠક ન હોય તેણે એક બેઠક મેળવવી જ જોઈએ, તેનું કારણ કાર્યપાલિકા અને વિધાનમંડળ વચ્ચેના પારસ્પરિક સંવાદનો લાભ છે.

સર ચાર્લ્સ ઓમાન દ્વારા ઉપરોક્ત કલમ ૧૦ ની ઉપકલમ (૨) કાઢી નાખવા માટે એક સુધારો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. વિસ્કાઉન્ટ વોલ્મરે તે મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો જેઓને કારણે તે સુધારો (જોગવાઈ) ઈચ્છનીય બનતો હતો, જેમ કે સામાન્ય પ્રથાનો ભંગ કર્યા વગર યોગ્ય મંત્રિમંડળ રચવામાં ક્યારેક આવતી વ્યવહારુ મુશ્કેલી, અને તેમણે અલિખિત બંધારણ હેઠળ જે મંત્રીઓની પસંદગીમાં લવચીકતા અસ્તિત્વમાં છે તે લવચીકતા સુનિશ્ચિત કરવાની ઈચ્છનીયતા પર ભાર મૂક્યો હતો; એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ફેડરલ એસેમ્બલીના

સભ્યો પરોક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પરત આવશે તે હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં, ઉક્ત ઉપકલમને દૂર કરવાના વિરોધને ગંભીર ગણાવી શકાય નહીં. સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટે, પ્રથમ તો, ભારતના લોકમતના વિરોધાભાસી હોવાના આધાર પર સુધારાનો વિરોધ કર્યો, કારણ કે તે તેને "અધિકૃત જૂથને ફરીથી દાખલ કરવાની શરૂઆતનો સૂક્ષ્મ કિનારો" તરીકે જોતું હતું, અને, બીજા ક્રમે, ભારતમાં આવેલી તમામ સરકારોનું માનવું હતું કે આ પ્રસ્તાવ ભારતનાં મંત્રિમંડળોને સ્વીકાર્ય થશે નહીં. ઉપરાંત, જે હેતુ સાધવાનો હતો તે ગવર્નર જનરલ દ્વારા ઇચ્છિત વ્યક્તિને ઉપરલા ગૃહના સભ્ય તરીકે નામનિર્દેશિત કરીને સાધી શકાય તેમ હતો, જો તે છ મહિનાની અંદર ચૂંટાયેલ બેઠક મેળવવામાં નિષ્ફળ જાય. ફેડરલ એસેમ્બલીના સભ્યો પરોક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પરત આવશે અને તેથી તેઓ અનિવાર્ય રીતે લોકમતના પ્રતિનિધિ ન પણ હોય શકે, એવો જે અભિપ્રાય લેવાયો હતો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એવું જણાવાયું હતું કે તેમ છતાં, ધારાસભાની બહારથી તેઓને નામનિર્દેશિત કરવા કરતાં આવા વ્યક્તિઓમાંથી મંત્રીઓની પસંદગી કરવી સર્વસામાન્ય રીતે વધુ લોકશાહી હતું. તે સુધારો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો."

કલમ ૧૬૪(૪) ની રચના સમયે બંધારણ સભામાં થયેલી ચર્ચાઓની નોંધ લેવી, તે કલમના અર્થઘટન અને વિવિધ નઝીરોના વિચારવિમર્શનો ઉપક્રમ

હાથ ધરતા પહેલાં, ઉપયોગી રહેશે.

મસૂદા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૪(૩), જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) ને અનુરૂપ છે, આ પ્રમાણે હતો :

જો કોઈ મંત્રી સતત છ માસના કોઈપણ સમયગાળા માટે રાજ્યના વિધાનમંડળનો સભ્ય ન હોય, તો તે સમયગાળો પૂર્ણ થતાં તે મંત્રી પદ પર રહેતો બંધ થશે.

આ મસૂદા અનુચ્છેદ અંગેની ચર્ચા દરમિયાન, શ્રી મોહમ્મદ તાહિર, એમ.પી. એ નીચે મુજબનો સુધારો પ્રસ્તાવિત કર્યો :—

"કે અનુચ્છેદ ૧૪૪ ની કલમ (૩) માટે, નીચેનું પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવે :

(૩) કોઈ મંત્રી, તે રીતે પસંદ કરવામાં આવે તે સમયે, પરિસ્થિતિ મુજબ, રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદનો સભ્ય હોવો જોઈએ."

પ્રસ્તાવિત સુધારાના સમર્થનમાં બોલતાં, શ્રી તાહિરે બંધારણસભામાં જણાવ્યું હતું :

આ જોગવાઈ એવી જણાય છે કે તે લોકશાહીની ભાવના સાથે સુસંગત બેસતી નથી. આ એવી જોગવાઈ છે, જે ભારત સરકાર અધિનિયમ, ૧૯૩૫ માં પણ આપવામાં આવી હતી અને નિઃસંદેહ તે દિવસો સામ્રાજ્યવાદના દિવસો હતા અને સદભાગ્યે તે દિવસો વીતી ગયા છે. તે સમયે આ માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે જો કોઈ રાજ્યપાલને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવા માટે કોઈ વ્યક્તિ પોતાની પસંદની જણાય અને સદભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે જો તે વ્યક્તિ દેશના લોકોથી ચૂંટાયેલી ન હોય, તો બંધારણમાં અને ૧૯૩૫ ના અધિનિયમમાં જેમ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તેમ, આવી વ્યક્તિને પછાડના માર્ગે મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ હવે રાજ્યોની પ્રજા વિધાનસભાના સભ્યોને ચૂંટશે અને નિશ્ચિતપણે આપણું એવું માનવું જોઈએ કે તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે પરિષદ અથવા વિધાનસભામાં રાજ્યોના શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓને મોકલશે. તેથી, મને કોઈ કારણ દેખાતું નથી કે જે વ્યક્તિ તે સમય સુધી રાજ્યની પ્રજા દ્વારા ચૂંટાઈ ન હોય અને જેનો અર્થ એ થાય છે કે તે વ્યક્તિ રાજ્યની પ્રજાને વિધાનસભા અથવા પરિષદમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ નહોતી, તો પછી, મહાશય, એવી વ્યક્તિને મંત્રી તરીકે શા માટે નિયુક્ત કરવી જોઈએ.

ડૉ. આંબેડકરે સુધારાનો વિરોધ કરતાં ઉત્તર આપ્યો :

હવે, પ્રથમ મુદ્દા અંગે, અર્થાત્ કે કોઈપણ વ્યક્તિ તેનાં નિયુક્તિના સમયે સભાનું ચૂંટાયેલું સભ્ય ન હોય ત્યાં સુધી તેને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત થવાનો હકદાર ગણવામાં ન આવે, મારી દ્રષ્ટિએ આ દલીલ અમુક મહત્વપૂર્ણ બાબતોને ધ્યાનમાં લેવામાં નિષ્ફળ જાય છે, જેઓ અવગણવામાં આવી શકતી નથી. પ્રથમ બાબત આ છે કે, આવી કલ્પના સંપૂર્ણપણે શક્ય છે કે કોઈ વ્યક્તિ, જે અન્યથા મંત્રીપદ ધારણ કરવા માટે સંપૂર્ણપણે યોગ્ય હોય, કોઈ કારણસર મતવિસ્તારમાં પરાજિત થયો હોય, અને તે કારણ ભલે સંપૂર્ણપણે યોગ્ય હોય, છતાં તે મતવિસ્તારને અપ્રિય લાગ્યું હોય અને તેણે તે વિશિષ્ટ મતવિસ્તારની નારાજગી વહોરી હોય. એવો કોઈ કારણ બની શકતો નથી કે એટલો સક્ષમ સભ્ય, એ અનુમાનના આધારે કે તે પોતે એ જ મતવિસ્તારમાંથી અથવા બીજા મતવિસ્તારમાંથી ચૂંટાઈ આવી શકશે, તેને મંત્રીમંડળના સભ્ય તરીકે નિયુક્ત કરવાની મંજૂરી ન અપાય. અંતે, જે વિશેષાધિકાર આપવામાં આવે છે તે માત્ર છ મહિના સુધી મર્યાદિત વિશેષાધિકાર છે. તે સંબંધિત વ્યક્તિને ચૂંટાયા વિના જ સભામાં બેસવાનો કોઈ હક આપતું નથી. મારી બીજી રજૂઆત આ છે કે, નિયુક્ત મંત્રી મંત્રીમંડળનો સભ્ય છે એ હકીકતથી ન તો સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે અને ન તો વિશ્વાસના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે, કારણ કે જો તે મંત્રીમંડળનો સભ્ય હોય, મંત્રીમંડળની નીતિ સ્વીકારવા તૈયાર હોય, મંત્રીમંડળનો અંગ

બનીને ઊભો રહે અને જ્યારે તે સભાનો વિશ્વાસ ગુમાવે ત્યારે મંત્રીમંડળ સાથે રાજીનામું આપે, તો તેની મંત્રીમંડળની સભ્યતા કોઈપણ રીતે કોઈ અસુવિધા ઊભી કરતી નથી કે સંસદીય શાસન જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે તેનો ભંગ કરતી નથી.

ચર્ચા બાદ પ્રસ્તાવિત સુધારો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો અને કલમ ૧૪૪(૩) સ્વીકારવામાં આવી.

બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪)નો વ્યાપ અને પરિધિ અંગે આ અદાલતની બંધારણીય પીઠ સમક્ષ હર શરણ વર્મા વિ. ત્રિભુવન નારાયણ સિંહ, ચીફ મિનિસ્ટર, યુ.પી. (૧૯૭૧) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૬ માં વિચારણા માટે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યની વિધાનસભાના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય ન રહેલા શ્રી ટી.એન. સિંહને ઉત્તર પ્રદેશના મુખ્યમંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવા સંદર્ભે આ પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. બંધારણીય પીઠે ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રચલિત સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે સામાન્ય રીતે બધા મંત્રીઓ સંસદના સભ્યો હોવા જોઈએ, પરંતુ કોઈ અપવાદરૂપ સ્થિતિમાં જો કોઈ મંત્રી સંસદનો સભ્ય ન હોય, તો તે ટૂંકા ગાળાના સમય માટે મંત્રી તરીકે ચાલુ રહી શકે છે, અને તે દરમિયાન મંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવા માટે તેને ચૂંટાઈ આવવું આવશ્યક છે. આ અદાલતે વડી અદાલતના ચુકાદાને યથાવત્ રાખતાં, બંધારણના

અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪)ના પ્રકાશમાં શ્રી ટી.એન. સિંહની મુખ્યમંત્રી તરીકેની નિયુક્તિ સામેનો પડકાર નામંજૂર કર્યો હતો. અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે રાજ્યપાલને મુખ્યમંત્રી તરીકે એવી વ્યક્તિની નિમણૂક કરવાની વિવેકસત્તા છે, જે તેની નિમણૂકના સમયે વિધાનસભાનો સભ્ય ન હોય, પરંતુ મુખ્યમંત્રી તરીકે પદ પર ચાલુ રહેવા માટે તે વ્યક્તિએ પોતાની નિમણૂકની તારીખથી સતત છ મહિનાની અંદર વિધાનસભામાં ચૂંટાઈ આવવું આવશ્યક છે.

આ જ મુદ્દો એ જ રિટ અરજદાર દ્વારા ફરી એકવાર ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો અને આ અદાલતની વિભાગીય પીઠ દ્વારા હર્ષરણ વર્મા વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૮૫) ૨ એસસીસી ૪૮ માં તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. રિટ અરજદારે દલીલ કરી હતી કે રાજ્યપાલ, જે વ્યક્તિ વિધાનમંડળની સભ્ય નથી, તેને કલમ ૧૬૪(૧) હેઠળ મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરી શકતા નથી. રિટ અરજદારના મુજબ, બંધારણની કલમ ૧૬૪(૪) તેના શબ્દપ્રયોગ મુજબ માત્ર એવી વ્યક્તિ પર જ લાગુ પડશે કે જે "મંત્રી રહી ચૂકી હોય પરંતુ કોઈ ને કોઈ કારણસર વિધાનમંડળની સભ્યતા ગુમાવી બેઠી હોય, જેમ કે કોઈ ચૂંટણી અરજીમાં તેની ચૂંટણી રદ થવાને કારણે." આ દલીલના સમર્થન માટે સુધારેલી કલમ ૧૭૩(એ) ની જોગવાઈઓનો આધાર લેવામાં આવ્યો હતો, જે આ પ્રમાણે જોગવાઈ કરે છે :

"અનુચ્છેદ ૧૭૩. રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યપદ માટેની લાયકાત.-
કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યના વિધાનમંડળમાં સ્થાન ભરવા માટે ચૂંટાઈ આવવા
લાયક ગણાશે નહીં, જો સુધી કે તે-

(એ) ભારતનો નાગરિક છે, અને ચૂંટણી આયોગ દ્વારા તે હેતુસર અધિકૃત
કરાયેલ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે નિર્ધારિત નમૂના
મુજબ શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને સબસ્ક્રાઇબ કરે છે :

હર શરણ વર્મા વિ. શ્રી ત્રિભુવન નારાયણ સિંઘ (ઉપરોક્ત) ના
બંધારણીય ખંડપીઠના ચુકાદા પર આધાર રાખીને, અદાલતે એવો અભિપ્રાય
વ્યક્ત કર્યો.

આથી એવું જણાય છે કે બંધારણની કલમ ૧૭૩(એ) માં થયેલા
સુધારાના કારણે આ કાનૂની સ્થિતિમાં કોઈ મૂળભૂત ફેરફાર થયો નથી કે
જે વ્યક્તિ રાજ્ય વિધાનમંડળની સભ્ય ન હોય તેને, નિશ્ચિતપણે
બંધારણની કલમ ૧૬૪ ની ઉપકલમ (૪) ને આધીન રહીને, પ્રધાન
તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય; અને તેમાં એવું કહેવાયું છે કે જે પ્રધાન સતત
છ મહિનાની કોઈપણ અવધિ સુધી રાજ્યના વિધાનમંડળનો સભ્ય ન હોય
તે વ્યક્તિ તે અવધિ પૂર્ણ થતાં પ્રધાનપદ પરથી પદચ્યુત થશે.

કલમ ૭૫(૫) ના અર્થઘટનનો એક પ્રશ્ન, જે કલમ ૧૬૪(૪) ને સમાન સ્વરૂપનો છે, હર શરણ વર્મા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, ૧૯૮૭ (સપ્લિ.) એસ.સી.સી. ૩૧૦ માં વિચારણા માટે આવ્યો હતો. આ કેસમાં, શ્રી સીતા રામ કેસરીની કેન્દ્રીય મંત્રીમંડળમાં રાજ્ય મંત્રી તરીકેની નિમણૂકને લઈને, તે જ રિટ અરજદાર શ્રી હરિ શરણ વર્મા દ્વારા અલાહાબાદ વડી અદાલતમાં દાખલ કરાયેલ રિટ અરજીમાં પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો, તે આધાર પર કે શ્રી કેસરી તેમની મંત્રી તરીકેની નિમણૂકની તારીખે સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય ન હતા, તેથી તેમની કેન્દ્રીય મંત્રીમંડળમાં રાજ્ય મંત્રી તરીકે નિમણૂક થઈ શકતી ન હતી. વડી અદાલતે, પ્રાથમિક દશામાં જ હોવા છતાં, કારણસભર આદેશ દ્વારા રિટ અરજી નામંજૂર કરી હતી. આ અદાલતે વડી અદાલત સાથે સહમતી વ્યક્ત કરી અને કલમ ૭૫, જે કેન્દ્રીય મંત્રીઓની નિમણૂક અંગે જોગવાઈ કરે છે અને ખાસ કરીને તેની ઉપકલમ (૫), જે આ પ્રમાણે છે, તેની નોંધ લીધા બાદ :

"જે પ્રધાન કોઈપણ અનુસારી છ મહિનાના ગાળામાં સંસદના કોઈપણ એક ગૃહનો સભ્ય ન હોય, તે ગાળાની અવધિ પૂર્ણ થતાં તે પ્રધાન તરીકે રહેવાનું બંધ કરશે." અને અનુચ્છેદ ૮૮, જેમાં આ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે :

દરેક સભ્ય અને ભારતના એટર્ની-જનરલને કોઈપણ સદનમાં, સદનોની કોઈપણ સંયુક્ત બેઠકમાં તથા સંસદની એવી કોઈપણ સમિતિની કાર્યવાહીમાં, જેમાં તેને સભ્ય તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય, બોલવાનો અધિકાર અને અન્યથા તેમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે, પરંતુ આ અનુચ્છેદના બળે તેને મત આપવાનો હક પ્રાપ્ત રહેશે નહીં.

અભિપ્રાય આપ્યો :

આ બે કલમોના સંયુક્ત પ્રભાવથી એવું થાય છે કે સંસદના કોઈપણ ગૃહનો સભ્ય ન હોય એવી વ્યક્તિ છ માસ સુધી મંત્રી રહી શકે છે. ચદ્દિપ તેને મતદાન કરવાનો કોઈ અધિકાર ન હોય, તેમ છતાં તે તેની કાર્યવાહી દરમિયાન ભાગ લેવા હકદાર રહેશે. અરજદાર સ્વીકારે છે કે આ દેશમાં બંધારણીય શાસનના સડત્રીસ વર્ષોમાં અનેક એવા પ્રસંગો બન્યા છે જેમાં કોઈ વ્યક્તિએ નિયુક્તિના સમયે સંબંધિત વિધાનમંડળનો સભ્ય ન હોવા છતાં કેન્દ્રીય સ્તરે અથવા રાજ્યમાં (રાજ્ય માટે અનુરૂપ જોગવાઈઓ છે) મંત્રી તરીકેનું પદ ધારણ કર્યું છે.

આ રીતે, આ અદાલતે ફરી એકવાર એવું ઠરાવ્યું કે જે વ્યક્તિ વિધાનમંડળના કોઈપણ એક ગૃહનો સભ્ય ન હોય, તેને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરી

શકાય, પરંતુ તે માત્ર સતત છ મહિનાના સમયગાળા સુધી જ મંત્રી તરીકે ચાલુ રહી શકે, અને તે સમયગાળા દરમિયાન તેણે પોતાને વિધાનમંડળમાં ચૂંટાવી લેવું જોઈએ; નહિતર તે સમયગાળો પૂર્ણ થયા પછી તેને મંત્રી પદે રહેવાનું બંધ કરવું આવશ્યક છે.

શ્રી એચ. ડી. દેવેગૌડા, જે સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય ન હતા, તેમને ભારતના પ્રધાનમંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમની નિયુક્તિનો પ્રશ્ન એસ. પી. આનંદ, ઈન્દોર વિ. એચ. ડી. દેવેગૌડા (૧૯૯૬) ૬ એસ.સી.સી. ૭૩૪ માં ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓનું અવલોકન કર્યા બાદ, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે તેમની નિયુક્તિ યથાવત્ રાખતાં નોંધ્યું હતું (ફકરા ૨, ૧૪ અને ૧૬):

આ અદાલતની સંવિધાન પીઠને આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાનો અવસર આવ્યો હતો કે શું રાજ્ય વિધાનમંડળના કોઈપણ ગૃહનો સભ્ય ન હોય તેવી વ્યક્તિને રાજ્યના મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય, અને આ પ્રશ્નનો હકારાત્મક જવાબ સંવિધાનની કલમો ૧૬૩ અને ૧૬૪ ની યોગ્ય વ્યાખ્યાના આધારે આપવામાં આવ્યો હતો, જે મહત્વપૂર્ણ પાસાઓમાં પ્રધાનમંત્રીની નિમણૂક સંબંધિત કલમો ૭૪ અને ૭૫ ને અનુરૂપ છે...

અને આગળ કહેવામાં આવ્યું :

અનુચ્છેદ ૭૫(૫) નું સાદું વાંચન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે સંવિધાન રચયિતાઓની એ ઈચ્છા હતી કે જે વ્યક્તિ સંસદના કોઈપણ ગૃહની સભ્ય ન હોય તેને સતત છ મહિનાની અવધિ માટે પ્રધાન તરીકે નિયુક્ત કરવાની પરવાનગી અપાય અને જો ઉક્ત અવધિ દરમિયાન તે સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં ચૂંટાઈ ન આવે, તો તે પ્રધાન પદ પર રહેવાનું બંધ કરશે...

ખંડપીઠે આ દલીલનો પણ ઈનકાર કર્યો કે જો સદનના ગેર-સભ્ય વ્યક્તિને પ્રધાનમંત્રી તરીકે પસંદ કરવામાં આવે, તો તે રાષ્ટ્રીય હિતના વિરોધમાં થઈ શકે અને દેશ મોટું જોખમ ઉઠાવતો હોય. આ રીતે નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું :

... તેથી, ભલે પ્રધાનમંત્રી સંસદના કોઈપણ એક ગૃહના સભ્ય ન હોય, તેમ છતાં એક વાર તેમની નિમણૂક થયા પછી તેઓ ગૃહ પ્રત્યે જવાબદાર બની જાય છે અને તેમ જ તેમના મંત્રીઓ પણ, અને સામૂહિક જવાબદારીનો સિદ્ધાંત લોકશાહી પ્રક્રિયાને નિયંત્રિત કરે છે. કોઈ વ્યક્તિ ગૃહનો સભ્ય ન હોય તો પણ, જો તેને ગૃહનો સમર્થન અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત હોય, તો લોકશાહીના ધોરણોનું ઉદ્ધંધન કર્યા વિના તેને મંત્રીપરિષદના વડા તરીકે પસંદ કરી શકાય છે અને ગૃહ પ્રત્યે જવાબદાર રહેવાની

આવશ્યકતા લોકશાહી પ્રક્રિયાના સુચારુ સંચાલનની ખાતરી કરશે. તેથી, અરજદારની આ દલીલ સાથે સહમત થવું અમને કઠિન લાગે છે કે જો ગૃહનો સભ્ય ન હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિને પ્રધાનમંત્રી તરીકે પસંદ કરવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રીય હિત જોખમાય જશે અથવા આપણે કોઈ મોટું જોખમ ઉઠાવી રહ્યા હોઈએ તેમ ગણાશે. ઇંગ્લેન્ડની તે પરંપરા કે પ્રધાનમંત્રી સંસદના કોઈપણ એક ગૃહનો, શ્રેયસ્કર તો કોમન્સ ગૃહનો, સભ્ય હોવો જોઈએ, અમારી બંધારણીય યોજનાનો ભાગ નથી, કારણ કે અમારું બંધારણ સ્પષ્ટ રીતે એવી પરવાનગી આપે છે કે ગૃહનો સભ્ય ન હોય તેવી વ્યક્તિને છ મહિનાની અલ્પ અવધિ માટે મુખ્યમંત્રી અથવા પ્રધાનમંત્રી તરીકે નિમવામાં આવી શકે

તેથી, અમે નિષ્કર્ષે આવીએ છીએ કે આ અદાલતે, તેની બંધારણીય પીઠ સહિત, બંધારણની કલમ ૧૬૩, કલમ ૧૬૪(૧) અને કલમ ૧૬૪(૪) ના અર્થઘટન અંગે સતત એવો અભિપ્રાય અપનાવ્યો છે કે જે વ્યક્તિ વિધાનમંડળનો સભ્ય ન હોય, તેને ટૂંકા સમયગાળા માટે મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય, પરંતુ જો અનુક્રમે છ મહિનાની અવધિ દરમિયાન તે વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ ન આવે, તો તે અવધિના અંતે તે મંત્રી પદ પરથી વંચિત થઈ જશે.

કલમ ૧૬૪(૧) માં "વિધાનમંડળના સભ્યોમાંથી" એવી અભિવ્યક્તિનો

અભાવ એ સ્થિતિનો સૂચક છે કે, તે જોગવાઈ હેઠળ ગૈર-વિધાયકને મુખ્યમંત્રી અથવા મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય છે, પરંતુ એવી નિયુક્તિ કલમ ૧૬૪(૪) થી શાસિત થશે, જે એવા ગૈર-સભ્ય પર, પ્રસંગોચિત રીતે, મંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રી તરીકે પદ પર યથાવત્ રહેવા બાબતે પ્રતિબંધ મૂકે છે, જો સુધી કે તે પોતાની નિયુક્તિની તારીખથી અનુક્રમે છ માસની અવધિની અંદર પોતે વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ ન આવે. તેથી, કલમ ૧૬૪(૪) ગૈર-વિધાયકને, અલ્પ અવધિ માટે પણ, મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવા માટે સત્તાનો સ્ત્રોત અથવા સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ નથી. હકીકતમાં, તે એવી અયોગ્યતા અથવા પ્રતિબંધના સ્વરૂપની છે કે, ગૈર-સભ્ય, જેને પ્રસંગોચિત રીતે મુખ્યમંત્રી અથવા મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય, તે અનુક્રમે છ માસની અવધિમાં પોતે ચૂંટાઈ આવ્યા વિના પદ પર યથાવત્ રહી શકતો નથી.

અપીલકર્તાનો એવો કેસ નથી કે સામાવાળા નં. ૨ શ્રી તેજ પ્રકાશ સિંહ તેમના મંત્રી તરીકેના પ્રથમ નિમણૂકના દિવસે અથવા મંત્રી તરીકેના તેમના પુનઃનિમણૂકના દિવસે પણ ચૂંટણી લડવા માટે કોઈ બંધારણીય અથવા કાયદેસર અયોગ્યતાથી પીડિત હતા. પડકાર માત્ર એટલા પ્રશ્ન સુધી મર્યાદિત છે કે સામાવાળાને તેમના પ્રથમ નિમણૂક પછી સતત છ મહિનાની અંદર ચૂંટાઈ આવ્યા વગર પુનઃનિમણૂક કરવામાં આવી. બાબતના આ દૃષ્ટિકોણથી, અમે અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલ આ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું નથી

કે અમે આ પ્રશ્ન અંગે અમારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીએ કે કોઈ બિન-વિધાનસભ્યને મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરી શકાય કે નહીં, જો આવી નિમણૂકના દિવસે તે આગળના સતત છ મહિનાની અંદર ચૂંટણી લડવા માટે કોઈ બંધારણીય અથવા કાયદેસર અયોગ્યતાથી પીડિત હોય. અમે આ મુદ્દા પર અમારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા નથી, કારણ કે તે વર્તમાન કેસમાં સીધો સંકળાયેલો નથી અને આ અદાલતની સ્થિર પ્રથા એવી છે કે વિચારાધીન કેસમાં મૂળભૂત રીતે ઉદ્ભવતા ન હોય એવા મુદ્દાઓ પર અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો નહીં.

તેમ છતાં, અમારી સમક્ષનો પ્રશ્ન થોડોક ભિન્ન છે. પ્રશ્ન એ છે : શું કોઈ બિન-સભ્ય વ્યક્તિ, જેને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા પછી સતત છ મહિનાની અવધિ દરમિયાન ચૂંટાઈ આવવામાં નિષ્ફળતા મળે, અથવા મંત્રી રહેલી વ્યક્તિ વિધાનમંડળની સભ્ય ન રહી હોય, તો સતત છ મહિનાની અવધિ પૂર્ણ થયા પછી વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ આવ્યા વિના તેને ફરીથી મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય? ઉપર ઉલ્લેખિત ચારેય કેસોમાં આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો – અને અમારી નોંધ પર આ પ્રશ્ન સંબંધિત કોઈ અન્ય નિર્ધારિત કેસ પણ લાવવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા હેતુસર, તેથી, લોકશાહી સંસદીય શાસનપ્રણાલીને સંચાલિત કરતી બંધારણીય યોજનાનો વિચાર કરવો અને તે પ્રકાશમાં અનુચ્છેદ ૧૬૪(૧) અને ૧૬૪(૪) નું અર્થઘટન કરવું ઉપયોગી રહેશે.

સંસદીય લોકશાહી સામાન્ય રીતે (૧) પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ, (૨) જવાબદાર સરકાર અને (૩) વિધાનમંડળ પ્રત્યે મંત્રીમંડળની જવાબદેહીનો સમાવેશ કરતી હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેનો સાર એ છે કે પ્રજાથી વિધાનમંડળ મારફતે કાર્યપાલિકા સુધી સત્તાની સીધી રેખા સ્થાપિત કરવામાં આવે. અંતિમ વિશ્લેષણમાં સંસદીય લોકશાહીના સ્વરૂપ અને વિષયવસ્તુનો આધાર પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે વિધાનમંડળમાં કાર્યરત વ્યક્તિઓની ગુણવત્તા પર રહે છે. એવું કહેવાય છે કે "ચૂંટણીઓ લોકશાહીની બેરોમીટર છે અને ઉમેદવારો સંસદીય પ્રણાલી તથા તેની રચનાનો જીવંત આધાર છે."

ભારતે બહુ મોટા પ્રમાણમાં વેસ્ટમિનિસ્ટર પ્રકારની શાસનપદ્ધતિ અપનાવી છે. આ સ્થિતિને શમશેર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય (૧૯૭૫) ૧ એસ.સી.આર. ૮૧૪ માં માન્યતા આપવામાં આવી હતી, જ્યારે ન્યાયમૂર્તિ કૃષ્ણ અચ્યરે આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું હતું :

જો નદીપ્રધાન રૂપક અપનાવવાની અમને મંજૂરી હોય, તો યમુનાના પ્રવાહને પોષિત કરનાર પોટોમેક નથી, પરંતુ થેમ્સ છે. આ મંતવ્યમાં અમને આ અદાલતના પૂર્વનિર્ણયનો આધાર મળ્યો છે, બંધારણસભાની કાર્યવાહી દ્વારા તે વધુ મજબૂત બન્યું છે અને આશરે 'સિલ્વર જ્યુબિલી અવધિ જેટલા સમય' સુધી સંબંધિત અંગોના વાસ્તવિક કાર્યસંચાલન

દ્વારા તેને વધુ પુષ્ટિ મળી છે.

વેસ્ટમિનસ્ટર પદ્ધતિમાં, સંસદ કાર્યપાલિકા પર નિયંત્રણ રાખનાર તરીકે પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે તે એક સ્થાપિત પરંપરા છે. સુસ્થિર થયેલી પરંપરા મુજબ, હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં બહુમતીના સમર્થન પર નિર્ભર રહી શકે તેવી વ્યક્તિ સરકાર રચે છે અને તેની પ્રધાનમંત્રી તરીકે નિમણૂક થાય છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો, તે અને તેના મંત્રીઓ સર્વથા સંસદના સભ્યો (હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ અથવા હાઉસ ઓફ કોમન્સ) હોવા આવશ્યક છે અને તેઓ પોતાની કાર્યવાહી અને નીતિઓ માટે તેના પ્રતિ જવાબદાર હોય છે. બિન-સભ્યની મંત્રી તરીકે નિમણૂક દુર્લભ અપવાદરૂપ છે અને જો એવું થાય તો તે અલ્પ અવધિ માટે જ હોય છે. સંબંધિત વ્યક્તિ તો પછી ચૂંટાઈ આવે છે અથવા તેને આજીવન પીયરેજ પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

હેલ્સબરીઝ લોઝ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ (ચોથી આવૃત્તિ, ખંડ ૮, પરિચ્છેદ ૮૧૯) માં બ્રિટિશ સંવિધાનિક પ્રથાઓ વિષે ચર્ચા કરતાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે :

૮૧૯. સર્વોપરી સંવિધાનિક પરંપરા એ છે કે સર્વભૌમ શાસકે તેના મંત્રીઓ, વિશેષ કરીને પ્રધાનમંત્રી દ્વારા અપાતી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવું આવશ્યક છે. હાઉસ ઓફ કોમન્સના તેવા સભ્યને પ્રધાનમંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવી આવશ્યક છે, જે ગૃહનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરી શકે, અને તેની

ભલામણ મુજબ એવા વ્યક્તિઓને મંત્રિમંડળ અને કેબિનેટના સભ્યો તરીકે નિમણૂક કરવી આવશ્યક છે ...

સર્વભોમ સત્તાધીશે હંમેશાં મંત્રિમંડળની સલાહ પર જ કાર્ય કરવાનું હોય છે, તેથી મંત્રીઓ તેમના કૃત્યો માટે, ભલે તે તેણીના નામે કરવામાં આવ્યા હોય, હાઉસ ઓફ કોમન્સ પ્રત્યે હંમેશાં રાજકીય રીતે જવાબદાર રહે છે. તેમની જવાબદારી વ્યક્તિગત તેમજ સમૂહિક બંને હોય છે... ..

હેલ્સબરીઝ લોક ઓફ ઇંગ્લેન્ડના ખંડ ડજના પરિચ્છેદ ૧૦૦૬માં (ચોથી આવૃત્તિ) આ રીતે નોંધાયેલ છે :

૧૦૦૬. સંસદમાં મંત્રીઓની હાજરીનો પ્રભાવ. સંસદીય નિયંત્રણની પદ્ધતિઓ ઉપરાંત, બંને ગૃહોની પ્રથા અને પ્રક્રિયા એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે કાર્યપાલિકાની કાર્યવાહી હંમેશા સંસદની ટીકા માટે ખુલ્લી રહે. કાઉનના મંત્રીઓ હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ અથવા હાઉસ ઓફ કોમન્સ પૈકીના કોઈ એકના સભ્ય બન્યા વિના અનિશ્ચિત કાળ સુધી પદ પર રહી શકતા નથી. કોઈપણ ગૃહમાં, સભ્યોને તેમના વિભાગોના વહીવટ સંબંધે મંત્રીઓને પ્રશ્નો પૂછવાની પરવાનગી હોય છે, અને બંને ગૃહોમાં કોઈ નિશ્ચિત મંત્રીના વર્તન અંગે અથવા સમગ્ર સરકારના વર્તન અંગે પ્રતિબિંબ પાડી શકે તેવા

પ્રસ્તાવો કરવામાં આવી શકે છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં સરકારની રચના સંબંધિત પરંપરા અંગે, પ્રધાનમંત્રીની નિમણૂક થયા પછી, સિર આઈવર જેનિંગ્સે કેબિનેટ સરકાર વિષયક પોતાના આ ગ્રંથમાં (તૃતીય આવૃત્તિ, પાનું ૬૦) આ રીતે જણાવ્યું છે :

આ મંત્રીઓ અથવા તો પીઅર્સ હોવા જોઈએ અથવા હાઉસ ઓફ કોમન્સના સભ્યો હોવા જોઈએ, એવી પરંપરા સુસ્થાપિત થયેલી છે. ક્યારેક અપવાદો પણ રહ્યા છે. શ્રી ગ્લેડ્સ્ટોને એક વખત સંસદની બહાર રહીને નવ મહિના સુધી પદ ધારણ કર્યું હતું. સ્કોટિશ કાનૂની અધિકારીઓ ક્યારેક, જેમ કે ૧૮૨૩ અને ૧૮૨૪ માં, સંસદમાં હોતા નથી. જનરલ સ્મટ્સ ૧૮૧૬ થી ૧૮૧૮ સુધી વિભાગ વિના મંત્રી અને વૉર કેબિનેટના સભ્ય હતા. શ્રી રેમ્સે મેક ડોનાલ્ડ અને શ્રી મેલ્કમ મેક ડોનાલ્ડ કેબિનેટના સભ્યો હતા, જોકે તેઓ નવેમ્બર, ૧૮૩૫ ની સામાન્ય ચૂંટણીથી લઈને ૧૮૩૬ ની શરૂઆત સુધી સંસદમાં ન હતા.

વેડ અને બ્રેડલી મુજબ, "બંધારણીય અને પ્રશાસકીય કાયદો," પાનું ૨૬૮ :

"આ પરંપરા છે કે મંત્રાલયના પદધારકો સંસદના એક અથવા બીજા

કોઈ ગૃહના સભ્ય હોવા જોઈએ. આવી સભ્યતા મંત્રીમંડળીય જવાબદારી જાળવી રાખવા માટે આવશ્યક છે... ... જ્યારે પ્રધાનમંત્રી કોઈ એવા વ્યક્તિને મંત્રાલયના પદ પર નિયુક્ત કરે છે, જે પહેલેથી સંસદમાં ન હોય, ત્યારે સામાન્ય રીતે તેને આજીવન પીઅરેજ પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

કેનેડા તેમજ ઓસ્ટ્રેલિયા પણ વેસ્ટમિનસ્ટર શૈલીની સંસદીય શાસનપ્રણાલીનું અનુસરણ કરે છે.

કેનેડાના બંધારણીય કાયદા વિષયક તેમના ગ્રંથમાં (જથી આવૃત્તિ), ઓસગુડ હોલ લો સ્કૂલ, યોર્ક યુનિવર્સિટીના કાયદાના પ્રોફેસર પીટર ડબ્લ્યુ. હોગે સંસદીય પદ્ધતિમાં જવાબદાર સરકારના લક્ષણો તથા પ્રધાનમંત્રી અને તેમના મંત્રિમંડળના અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક અંગે ચર્ચા કરી છે. તેઓ કહે છે : આ વર્ણન ગવર્નર જનરલ દ્વારા તેમના અસાધારણ આરક્ષિત અધિકારોમાંથી કોઈ એકના ઉપયોગથી અથવા વ્યક્તિગત વિશેષાધિકારના ઉપયોગથી શરૂ થવું જોઈએ. સરકાર રચવાની પ્રક્રિયામાં પ્રધાનમંત્રીની પસંદગી કરવી ગવર્નર જનરલનું કર્તવ્ય છે. તેમને એવી વ્યક્તિની પસંદગી કરવી જોઈએ કે જે એવી સરકાર રચી શકે જે હાઉસ ઓફ કોમન્સનો વિશ્વાસ ભોગવે. પાછળથી સમજાવવામાં આવનારા કારણોને લીધે, ગવર્નર જનરલને કોની નિમણૂક કરવી તે બાબતે ભાગ્યે જ કોઈ વાસ્તવિક પસંદગી રહે છે; તેમને હાઉસ ઓફ

કોમન્સમાં બહુમતી બેઠકો ધરાવતા રાજકીય પક્ષના સંસદીય નેતાની જ નિમણૂક કરવી પડે છે. તેમ છતાં, ગવર્નર જનરલના આ વિવેકાધિકારને તેમનો પોતાનો વિવેકાધિકાર કહેવું હજી પણ યોગ્ય છે, કારણ કે તેમના લગભગ બધી અન્ય નિર્ણયો કરતાં ભિન્ન રીતે, આ નિર્ણય મંત્રીઓની સલાહ પર લેવાતો નથી.

જ્યારે પ્રધાનમંત્રીની નિમણૂક થઈ જાય છે, ત્યારે તે અન્ય મંત્રીઓની પસંદગી કરે છે અને તેમની નિમણૂક કરવા માટે ગવર્નર જનરલને સલાહ આપે છે. આ નિમણૂકોના સંબંધમાં, ગવર્નર જનરલ પોતાની સામાન્ય અવિવેકાધીન ભૂમિકામાં પાછા ફરે છે અને પ્રચલિત બંધારણીય પરંપરા મુજબ પ્રધાનમંત્રીએ સૂચવેલી નિમણૂકો કરવા માટે બાધ્ય બને છે. જો પ્રધાનમંત્રી પછીથી મંત્રિમંડળમાં ફેરફારો કરવા ઇચ્છે, જેમ કે કોઈ મંત્રીને એક વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં બદલી મૂકવા દ્વારા, અથવા નવા મંત્રીની નિમણૂક કરીને, અથવા કોઈ મંત્રીને હટાવીને, તો ગવર્નર જનરલ પ્રધાનમંત્રીએ આપેલી સલાહ મુજબ જે કાર્યવાહી સૂચવવામાં આવે તે કરશે, જેમાં જરૂરી હોય તો એવા મંત્રીને પદચ્યૂત કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે જેણે રાજીનામું આપવા બાબતે પોતાના પ્રધાનમંત્રીની વિનંતી સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો હોય.

જવાબદાર સરકારની પ્રણાલી માટે આ મૂળભૂત બાબત છે કે

પ્રધાનમંત્રી અને અન્ય તમામ મંત્રીઓ સંસદના સભ્યો હોવા જોઈએ. ક્યારેક એવી વ્યક્તિને, જે સંસદની સભ્ય ન હોય, મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, પરંતુ ત્યારબાદ તેને તાત્કાલિક સંસદ માટે ચૂંટાઈ આવવું આવશ્યક બને છે. જો તે ચૂંટણી જીતવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તેને મંત્રિમંડળમાંથી રાજીનામું આપવું પડે છે (અથવા તેને પદચ્યૂત કરવામાં આવે છે). જ્યારે સંસદનો ગેરસભ્ય વ્યક્તિ મંત્રિમંડળમાં નિયુક્ત થાય છે, ત્યારે સામાન્ય પ્રથાના અનુસારે પ્રધાનમંત્રીના રાજકીય પક્ષના કોઈ સભ્યને સંસદમાં પોતાની 'સુરક્ષિત બેઠક' પરથી રાજીનામું આપવા પ્રેરિત કરવામાં આવે છે, જેના પરિણામે પેટાચૂંટણી થાય છે, જેમાં તે મંત્રી પ્રધાનમંત્રીના પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે મેદાનમાં ઉતરે છે."

ઓસ્ટ્રેલિયન બંધારણની કલમ ૫૧ માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે "કાઉન્સિલ જવાબદાર મંત્રી કાઉન્સિલ અથવા એસેમ્બલીનો સભ્ય ન હોય અથવા ન બને તો તે ત્રણ મહિનાથી વધુ સમય સુધી પદ પર રહી શકશે નહીં." ઓસ્ટ્રેલિયામાં અનુસરાતી સંવિધાનિક રૂઢિઓ અંગે પોતાના ટિપ્પણગ્રંથ "ઓસ્ટ્રેલિયન કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લો;" (બીજી આવૃત્તિ) માં શ્રી પીટર હેન્ક્સ કહે છે :

દરેક રાજ્યમાં અમે વિશ્વાસપૂર્વક આગાહી કરી શકીએ છીએ કે મંત્રીઓની નિમણૂક સંસદના વર્તમાન સભ્યોમાંથી કરવામાં આવશે. ખરેખર, દક્ષિણ

ઑસ્ટ્રેલિયા અને વિક્ટોરિયાના કાયદાઓમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે મંત્રીઓ સંસદના ગૃહોમાંથી કોઈ એકના સભ્ય હોવા જોઈએ (અથવા ત્રણ મહિનાની અંદર એવા સભ્ય બની જવું જોઈએ).

ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ રાજ્ય વિ./ કોમનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલિયા, ૧૦૮ એએલઆર ૫૭૭, મામલે ઑસ્ટ્રેલિયાની વડી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલા નીચેના અવલોકનો પણ માર્ગદર્શક છે :

તથા છતાં સંવિધાને પ્રતિનિધિત્વાત્મક સરકારની એવી પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં લાવી જેમાં વિધાન તથા કાર્યપાલક સત્તાનો ઉપયોગ કરનારાઓ સીધા જ લોકદ્વારા પસંદ કરવામાં આવે છે... પ્રતિનિધિત્વાત્મક સરકાર અને પ્રતિનિધિત્વાત્મક લોકશાહીનો મૂળભૂત અર્થ એ છે કે પ્રજાની સરકાર તેમના પ્રતિનિધિઓ મારફતે ચલાવવામાં આવે. સંવિધાનિક પરિભાષામાં રૂપાંતરિત કરીએ તો તેનો અર્થ એવો થાય છે કે લોકોમાં નિવાસ કરતી સર્વોચ્ચ સત્તાનો ઉપયોગ તેમના તરફથી તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. મુદ્દો એ છે કે સંસદના સભ્યો તથા રાજ્યના મંત્રીઓ એવા પ્રતિનિધિઓ છે કે જેઓ માત્ર લોકો દ્વારા પસંદ જ કરવામાં આવતા નથી, પરંતુ તેઓ પોતાની વિધાનિક અને કાર્યપાલક સત્તાઓનો ઉપયોગ પણ લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે કરે છે. અને

તે સત્તાઓના પ્રયોગમાં આવા પ્રતિનિધિઓ અનિવાર્ય રીતે લોકો પ્રત્યે જવાબદાર હોય છે, કારણ કે તેઓ જે લોકોની તરફથી કાર્ય કરે છે, તેમના મતવિચારનો હિસાબ લેવાની જવાબદારી પણ તેમની ઉપર રહેલી હોય છે.

આથી, અમે ઇંગ્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેનેડામાં પ્રવર્તમાન સ્થિતિઓ પરથી એવું નિષ્કર્ષ કાઢીએ છીએ કે આપણા દેશમાં જેવું પ્રતિનિધિત્વાત્મક શાસનતંત્ર છે, તેની આવશ્યક વિશેષતાઓ એવી છે કે સર્વ મંત્રીઓ હંમેશા વિધાનમંડળના સભ્યોમાંથી જ પસંદ કરવામાં આવે છે અને માત્ર દુર્લભ પ્રસંગોમાં જ કોઈ બિન-સભ્યને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, જેને ટૂંકી અવધિમાં પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ ચૂંટણી દ્વારા વિધાનમંડળમાં પરત ચૂંટાઈ આવવું આવશ્યક છે. તે દરમિયાન તે ચૂંટાઈ ન આવે તો તેને અનિશ્ચિત કાળ સુધી પદ પર ચાલુ રહેવાની પરવાનગી આપી શકાય નહીં. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૪ ની યોજના તેમાં ભિન્ન નથી, ફક્ત એટલો જ અપવાદ છે કે જે અવધિ દરમિયાન બિન-સભ્ય ચૂંટાઈ આવી શકે તેવી અનુગ્રહાવધિ તેની નિયુક્તિની તારીખથી "સતત છ મહિના" નક્કી કરવામાં આવી છે. (કેનેડામાં તેને ઝડપથી ચૂંટાઈ આવવું પડે છે અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં ત્રણ મહિનાની અંદર). બંધારણના રચયિતાઓએ એવો વિચાર કર્યો નહોતો કે કોઈ બિન-વિધાનસભ્યને, ચૂંટાઈ આવ્યા વગર, દર વખતે છ મહિનાની મુદત માટે વારંવાર મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય, કારણ કે એવો માર્ગ સંસદીય લોકશાહીની મૂળ જડ પર ઘા કરે છે.

સામાવાળા તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, અનુરોધેદની 'સ્પષ્ટ ભાષા'ના આધારે આ માર્ગ અપનાવવામાં કોઈ પ્રતિબંધ નથી, કારણ કે તે સમાન વિધાનસભાની મુદત દરમિયાન, ચૂંટાઈ આવ્યા વગર, મંત્રીની પુનઃનિયુક્તિ, ભલે વારંવાર કરવામાં આવે, તેને 'સ્પષ્ટપણે' પ્રતિબંધિત કરતી નથી. અમે પોતાને આ મત સાથે સંમત થવા પ્રેરિત કરી શકતા નથી.

બંધારણીય જોગવાઈઓને ઉદ્દેશ્યકેન્દ્રી અભિગમથી સમજવી અને તેનું અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે. બંધારણનું સંકુચિત અને અતિશય શબ્દશઃ અર્થમાં નિર્માણ કરવું નહીં. વપરાયેલા શબ્દો સામાન્ય સ્વરૂપના હોઈ શકે, પરંતુ તેમની સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિ અને સાચો અર્થ, તેઓ જે સાચા સંદર્ભમાં વપરાયેલા છે અને જે હેતુ સિદ્ધ કરવા તેઓ પ્રયત્નશીલ છે તેને ધ્યાનમાં લઈને મૂલવવો પડે. આ ચુકાદાના અગાઉના ભાગમાં ઉલ્લેખિત બંધારણસભાની ચર્ચાઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે મંત્રીમંડળમાં બિન-સભ્યનો સમાવેશ એક એવો 'વિશેષાધિકાર' માનવામાં આવ્યો હતો જે ફક્ત છ મહિનાં સુધી જ વિસ્તરે છે, અને તે અવધિ દરમિયાન તે વ્યક્તિએ ચૂંટાઈ આવવું ફરજિયાત છે, અન્યથા તે મંત્રી પદેથી નિવૃત્ત થઈ જશે. આ સ્થાપિત સ્થિતિ છે કે બંધારણીય જોગવાઈનું અર્થઘટન કરવા માટે બંધારણસભાની ચર્ચાઓ પર સહાયક સાધન તરીકે ભરોસો રાખી શકાય, કારણ કે બંધારણના રચયિતાઓનો આશય શું હતો તે શોધવું અદાલતનું કાર્ય છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે બંધારણ માત્ર ઔપચારિક ગાંભીર્ય

ધરાવતો દસ્તાવેજ જ નથી, પરંતુ લોકશાસન માટેનું એક સજીવ માળખું છે, જેમાં પર્યાપ્ત એકતા પ્રગટ થાય છે, અને તેનું સફળ સંચાલન તેનાં મૂળમાં રહેલા લોકશાહી ભાવને શબ્દ અને ભાવ બન્નેમાં માન આપવામાં નિર્ભર છે. ચર્ચાઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે આ 'વિશેષાધિકાર' ફક્ત છ મહિનાં સુધી જ વિસ્તરે છે.

જવાબદાર સરકાર અને પ્રતિનિધિત્વાત્મક લોકશાહીની મૂળ કલ્પના જ લોકો દ્વારા સરકાર હોવાનો અર્થ દર્શાવે છે. સંવિધાનિક પરિભાષામાં તેનો અર્થ એવો થાય છે કે પ્રભુત્વસંપન્ન સત્તા, જે લોકોમાં નિહિત છે, તે તેમની તરફથી તેમના દ્વારા પસંદ કરાયેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા વપરાય છે અને તેવી સત્તાઓના ઉપયોગ માટે તે પ્રતિનિધિઓએ તેઓ જે કરે છે તેના માટે લોકો પ્રત્યે અનિવાર્ય રીતે જવાબદાર રહેવું પડે છે. તેથી વિધાનમંડળના સભ્યોને તેમની સત્તા સીધી કે પરોક્ષ રીતે લોકોથી પ્રાપ્ત થતી હોવી આવશ્યક છે. લોકસભાની જેમ રાજ્ય વિધાનસભાઓના સભ્યો, લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા હોવાથી, તેમની સત્તાનો સ્ત્રોત સીધો લોકોમાં શોધી શકે છે, જ્યારે રાજ્ય પરિષદ જેવી રાજ્યસભાના સભ્યોને તે સત્તા પરોક્ષ રીતે લોકોથી મળે છે, કારણ કે તેઓ લોકોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવે છે. રાજ્યમાં મુખ્યમંત્રી જેના વડા હોય છે એવો મંત્રિપરીષદ અને જેના સહાય તથા સલાહ મુજબ રાજ્યપાલે કાર્ય કરવાનું હોય છે, તેને તેથી તેની સત્તા સીધી કે પરોક્ષ રીતે લોકોથી જ પ્રાપ્ત થતી હોવી જોઈએ.

કલમ ૧૬૪નો ક્રમ અને યોજનાબદ્ધ માળખો, જેના તરફ અમે અમારા આદેશના અગાઉના ભાગમાં સંદર્ભ કર્યો છે, સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે આદર્શ સ્થિતિમાં દરેક મંત્રીની નિમણૂકના સમયે તે વિધાનમંડળનો સભ્ય હોવો જ જોઈએ, તેમ છતાં અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં ગેરસભ્ય વ્યક્તિને મંત્રીપદ આપવામાં આવી શકે છે અથવા સભ્યપદ સમાપ્ત થયા પછી તેને મંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવાની પરવાનગી માત્ર અનુક્રમે છ મહિનાના ટૂંકા ગાળે એટલા માટે આપી શકાય કે તે દરમિયાન તે વિધાનમંડળ માટે ચૂંટાઈ આવે. મંત્રિમંડળના સભ્ય તરીકે દરેક મંત્રી વિધાનસભા પ્રત્યે સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે. વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન નિમાયેલ મંત્રિમંડળ ત્યાં સુધી પદ પર ચાલુ રહેશે જ્યાં સુધી તે વિધાનસભાનો વિશ્વાસ ભોગવે છે. તેથી, મુખ્યમંત્રીની સલાહ પર મંત્રી તરીકે નિમાયેલ એવી વ્યક્તિ, જે વિધાનમંડળની સભ્ય નથી, અને જે મંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવા ઇચ્છે છે, તેણે પોતાની નિમણૂક પછીના અનુક્રમે છ મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં, તે વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન, ચૂંટાઈ આવવું ફરજિયાત છે; અને જો તે આવું કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો તેને મંત્રીપદ છોડવું જ પડશે. એવી વ્યક્તિની, જે અનુક્રમે છ મહિનાની રાહત અવધિમાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ આવવામાં નિષ્ફળ ગઈ હોય, ફરીથી નિમણૂક કરવી, માત્ર કલમ ૧૬૪ના ક્રમ અને યોજનાને ભંગ કરતી નહીં પરંતુ પ્રતિનિધિત્વાત્મક અને જવાબદાર શાસનની મૂળભૂત સિદ્ધાંતને નિષ્ફળ અને પાયમાલી કરતી પણ ગણાશે. બંધારણના રચયિતાઓએ, “અનુક્રમે છ મહિના”ની સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરીને, જેમાં ગેરવિધાનસભ્ય મંત્રીએ વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ આવવું જોઈએ,

સ્પષ્ટપણે એવો આશય વ્યક્ત કર્યો હતો કે ગેરવિધાનસભ્યને તે દરમિયાન ચૂંટાઈ આવ્યા વિના અનુક્રમે છ મહિનાથી વધુ સમય માટે મંત્રી તરીકે રહેવા દેવામાં આવી શકે નહીં. સંબંધિત વ્યક્તિએ અનુક્રમે છ મહિનાની અવધિ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં આપેલું રાજીનામું, અને ત્યારબાદ તેનું વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ ન આવવું, તેને તે વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ આવ્યા વિના ફરી એક વખત મંત્રી તરીકે નિમણૂક મેળવવાનો અધિકાર આપતું નથી. ચૂંટાયેલ સભ્ય ન હોવા છતાં “છ મહિના” સુધી મંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવાનો “વિશેષાધિકાર” સંબંધિત વ્યક્તિને સંબંધિત વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન માત્ર એક જ વખત ઉપલબ્ધ રહે છે. જો સંબંધિત વ્યક્તિ “અનુક્રમે છ મહિના”ની રાહત અવધિમાં પોતે ચૂંટાઈ આવવામાં અસમર્થ રહે, તો આ વિશેષાધિકાર સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ વિશેષાધિકાર સંબંધિત વ્યક્તિગત છે. જો તે છ મહિનાની અવધિ દરમિયાન ચૂંટાઈ ન આવે, તો મંત્રીપદ છોડવાનું તે જ વ્યક્તિને રહે છે. આ “વિશેષાધિકાર” તે મુખ્યમંત્રીનો નથી જેના પરામર્શ આ વ્યક્તિની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. તેથી, તે જ વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન, અલગ અલગ મુખ્યમંત્રીઓ દ્વારા, તે વ્યક્તિ ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, તેને મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવી માન્ય નથી. વ્યક્તિએ પોતાની પ્રારંભિક નિમણૂકથી શરૂ થતાં અનુક્રમે છ મહિનાની અવધિમાં વિધાનસભામાં ચૂંટાઈ ન આવે તો મંત્રીપદ છોડવું જ પડે. તેથી, તે જ વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન મુખ્યમંત્રીમાં થયેલો ફેરફાર, સંબંધિત વ્યક્તિના દૃષ્ટિકોણથી, કોઈ પરિણામકારક અસર પેદા કરતો નથી. સંબંધિત વ્યક્તિને અનુક્રમે છ મહિનાની

અવધિ દરમિયાન ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, તે જ વિધાનસભાની અવધિ દરમિયાન ફરીથી નિમણૂક કરવાની મંજૂરી આપવી એ સંસદીય લોકશાહીને પાયમાલ કરવાનું સમાન હશે. કારણ કે કલમ ૧૬૪(૪) ગેરવિધાનસભ્ય મંત્રીને ચૂંટાઈ આવ્યા વિના અનુક્રમે છ મહિનાથી વધુ સમય સુધી પદ પર ચાલુ રહેવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, તેથી તે સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે કલમ ૧૬૪(૧) હેઠળ વિધાનમંડળનો સભ્ય ન હોવા છતાં મંત્રી તરીકે નિમાયેલ સંબંધિત વ્યક્તિએ, છ અનુક્રમે મહિનામાં ચૂંટાઈ ન આવે તો, મંત્રીપદ છોડવું જ પડશે. તેથી, એવી વ્યક્તિને તેનું ચૂંટાઈ આવવું ન થતાં ફરીથી નિમણૂક કરવી, બંધારણીય જોગવાઈઓનો દુરુપયોગ તથા બંધારણીય ખાતરીને પાયમાલ કરનાર ગણાશે. દરેક મંત્રીએ પોતાની સત્તા, સીધી કે પરોક્ષ રીતે, રાજકીય સર્વસ્વાધિકારી એટલે કે મતદાતાઓ પાસેથી મેળવવી જ જોઈએ. કલમ ૧૬૪(૪)ની અત્યંત ઉદાર વ્યાખ્યા પણ દર્શાવે છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને એવી સ્થિતિમાં મંત્રી તરીકે નિમવામાં આવે છે કે તે સમયે તે વિધાનમંડળનો સભ્ય નથી, ત્યારે તે સ્પષ્ટ બંધારણીય શરતે મંત્રી બને છે કે તે દરમિયાન ચૂંટાઈ આવવામાં સફળ ન થાય તો તે અનુક્રમે છ મહિનાથી વધુ સમય સુધી મંત્રી રહી શકશે નહીં. આ જોગવાઈનો એવો અર્થ કાઢવો કે તે વ્યક્તિને દરમિયાન ચૂંટાઈ આવ્યા વિના વારંવાર મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવાની મંજૂરી આપે છે, તો તે માત્ર કલમ ૧૬૪(૪)ને નિષ્પ્રભ જ બનાવશે નહીં પરંતુ કલમ ૧૬૪ના આધારમાં રહેલા મૂળ તત્વ સાથે પણ અસંગત રહેશે. બંધારણના સ્થાપક પિતાઓનો એવો આશય નહોતો કે કોઈ વ્યક્તિ દરેક વખતે અનુક્રમે છ મહિનાના ગાળે વારંવાર નિમણૂક

મેળવી, નિયમિત રીતે ચૂંટાઈ આવ્યા વિના મંત્રી તરીકે ચાલુ રહી શકે. જો આપું મંજૂર કરવામાં આવે, તો ગેરવિધાનસભ્ય વ્યક્તિને વારંવાર નિમણૂક કરીને વિધાનસભાની આખી અવધિ સુધી પણ મંત્રી તરીકે રાખી શકાય — અને આવી સ્થિતિ કોઈપણ સંસદીય શાસનવ્યવસ્થામાં સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે. આવો માર્ગ લોકશાહીના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધ છે, જે આપણા બંધારણનું એક આવશ્યક લક્ષણ છે. બંધારણના રચયિતાઓએ આવી નિમણૂકને અનુક્રમે છ મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં મર્યાદિત રાખવાનો જે આશય રાખ્યો હતો, તેને “ફરી નિમણૂક” ના હેરફેર દ્વારા નિષ્ફળ થવા દેવામાં આવી શકશે નહીં.

બંધારણના રચયિતાઓએ “સળંગ છ મહિના” એવો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે છ મહિનાનો સમયગાળો સતત ચાલવો જોઈએ અને વચ્ચે-વચ્ચે પણ ખંડિત ન થવો જોઈએ. તેનો પ્રારંભ તે સમયથી થશે જ્યારે કોઈ બિન-વિધાનસભ્યને મંત્રી તરીકે નિમવામાં આવે અથવા જે મંત્રી પછીથી બિન-વિધાનસભ્ય બને છે તેને તેવી હિસ્સતમાં ચાલુ રહેવાની મંજૂરી આપવામાં આવે, અને તે સમયગાળો પૂર્ણ થતાં તેનો અંત આવશે. “સળંગ” શબ્દનો પ્રયોગ મહત્વપૂર્ણ છે. ધારા ૧૬૪(૪) નું એવું અર્થઘટન કરીને કે જે વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન કુલ છ મહિનાની અવધિ માટે પણ નિમણૂક કરવાની મંજૂરી આપે છે, તે અર્થને નિષ્ફળ બનાવી શકાય નહીં; તો પછી વચ્ચે દરમિયાન તે વ્યક્તિને

મતદારો પાસેથી જનાદેશ પ્રાપ્ત કર્યા વિના, આવા બિન-વિધાનસભ્યની મંત્રી તરીકેની નિમણૂક એક વખતે છ મહિના માટે થઈ શકે, એવી તો વાત જ દૂર રહી.

જેમ અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, કલમ ૧૬૪(૪) તેના સ્પષ્ટ શબ્દોમાં માત્ર એવો અયોગ્યતા-કારક અથવા મર્યાદા નક્કી કરે છે કે જે મંત્રી રાજ્યની વિધાનમંડળનો સભ્ય ન હોય અને સતત છ મહિનાના કોઈપણ સમયગાળા સુધી એવો સભ્ય ન બને, તે એવા પદ પર ચથાવત્ રહી શકશે નહીં. તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે, જો તે વ્યક્તિ તે અવધિ દરમિયાન પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ ચૂંટણી દ્વારા ચૂંટાઈ ન આવે, તો તે અવધિ પૂર્ણ થતાં જ તે મંત્રીપદ પર રહી શકશે નહીં. આ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સંબંધિત બિન-સભ્ય મંત્રીને, તેને પદ પર રહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવેલ ‘છ મહિનાની’ અવધિ દરમિયાન પણ, ગૃહમાં મતદાન કરવાનો કોઈ હક અપાયેલો નથી. ગૃહમાં મતદાન કરવાનો અધિકાર માત્ર રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહના સભ્યોને જ અપાયેલો છે (કલમ ૧૮૯). આ અધિકાર બિન-ચૂંટાયેલા મંત્રીઓ સુધી વિસ્તરતો નથી. તે ગૃહને સંબોધી શકે છે, પરંતુ એમ.એલ.એ. તરીકે મત આપી શકતો નથી. એમ.એલ.એ.ની કોઈપણ સત્તા અથવા વિશેષાધિકાર તે વ્યક્તિ સુધી વિસ્તરતા નથી. ભલે કલમ ૧૭૭ હેઠળ તે વ્યક્તિને બોલવાનો અને અન્ય રીતે વિધાનસભાની કાર્યવાહી માં ભાગ લેવાનો

અધિકાર હોય, છતાં તેને કલમ ૧૯૪(૨) મુજબ પ્રદાન કરવામાં આવેલ સામાન્ય વિધાનસભાકીય “વાણી-સ્વાતંત્ર્ય”ની રક્ષણાત્મક મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ચૂંટાઈ આવ્યા વિના તે વ્યક્તિ એમ.એલ.એ.ના કોઈપણ લાભનો ઉપભોગ કરી શકતી નથી. આ બધી અયોગ્યતાઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે કલમ ૧૬૪(૪) માં આવેલ ‘છ મહિનાની જોગવાઈ’ એ જ વ્યક્તિ માટે, તે વચ્ચે ચૂંટાઈ આવ્યા વગર, વારંવાર ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી નથી. માત્ર એટલું કહેવું અત્યંત સપાટીભર્યું થશે કે, ભલે તે વ્યક્તિ એવો મંત્રી હોય કે જે પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ કોઈપણ રીતે ચૂંટાણી જીતી શકતો ન હોય, તો પણ તેને બિલકુલ ચૂંટાઈ આવ્યા વગર અને તેને પરત ન મોકલનાર મતદારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં, છ મહિનાથી વધુ સમય સુધી મંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ. તે પ્રતિનિધિત્વાત્મક શાસનના સિદ્ધાંતને વિપરીત અને અલોકશાહી થશે. તે બંધારણનો તર્કવિરુદ્ધ તર્કવિરુદ્ધિરૂપ ઉપયોગ અને તેના પર છેતરપિંડી સમાન ગણાશે.

ન્યાયતંત્રની ફરજ કાયદા અનુસાર ન્યાયનું વહીવટ કરવાની છે, પરંતુ કાયદો એવો હોવો જોઈએ કે જે લોકોને વૈધતા સ્વીકાર્ય બને; અને કાયદાની પોતાની વૈધતા એ બાબત પર નિર્ભર રહેશે કે તે ન્યાય સાથે સુસંગત છે કે નહીં. તેથી, કલમ ૧૬૪(૧) અને ૧૬૪(૪) નો એવો અર્થઘટન કરવો જોઈએ કે જે પ્રતિનિધિત્વાત્મક અને જવાબદાર સરકારના સિદ્ધાંતોને આગળ વધારે.

કાયદાની વૈધતા એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે હોવી જોઈએ કે રાજકીય સાર્વભૌમ એવા લોકોની ભૂમિકા ક્ષીણ ન બને. કલમ ૧૬૪(૪) હેઠળ કલ્પાયેલ ટૂંકી અવધિ સિવાય, તમામ મંત્રીઓએ હંમેશા પોતાની સત્તા સીધી અથવા પરોક્ષ રીતે લોકો પ્રત્યે જ ઋણી હોવી જોઈએ. તેથી, અર્થઘટન એવું હોવું જોઈએ કે સ્થાપક પિતાઓ અને બંધારણવિદોની અપેક્ષાઓ નિષ્ફળ થવાને બદલે પૂર્ણ થાય. ભારતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, શ્રી એમ. એન. વેંકટચલૈયાહે, “જમ્મુ અને કાશ્મીરનું બંધારણ – તેનો વિકાસ અને ટિપ્પણીઓ” (ત્રીજી આવૃત્તિ – ૧૯૯૮) ના પ્રસ્તાવનામાં આમ જણાવ્યું હતું :

માત્ર સંવિધાનનું અસ્તિત્વ, પોતાના બળે, સંવિધાનવાદને સુનિશ્ચિત કરતું નથી. મહત્વની બાબત લોકોની રાજકીય પરંપરાઓ તેમજ તેમની રાજકીય સંગઠનની પસંદ કરેલી વ્યવસ્થા દ્વારા પોતાના સંવિધાનિક કલ્યાણને સાકાર કરવાની તેમની ભાવના અને દૃઢ નિશ્ચય છે.

ભારત એક લોકશાહી ગણરાજ્ય છે. તેની પસંદ કરાયેલ રાજકીય સંગઠનની પદ્ધતિ બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, જે દર્શાવે છે કે બંધારણ કયા સ્ત્રોતમાંથી ઉદ્ભવે છે, એટલે કે, “અમે, ભારતના લોકો”. કલમ ૧૬૪(૪) દ્વારા નિર્ધારિત અવધિમાં ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, બિન-વિધાનસભ્ય મંત્રીને પુનઃનિયુક્ત કરવાની પરવાનગી આપવી, એ કોણ તેનું પ્રતિનિધિત્વ

કરવું જોઈએ તે બાબતે મતદાતાઓને પોતાનો મત વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર અવગણવા સમાન થાય — જે સ્થિતિ સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે. બંધારણીય મર્યાદાઓની પરવા કર્યા વિના પદ સાથે ચીપકીને રહેવાની લોભામણી પ્રલોભનોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. લોકઈચ્છાને, સંબંધિત પરિસ્થિતિ મુજબ, પ્રધાનમંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રીની રાજકીય સુવિધાને આધીન રહેવા દેવી શકાશે નહીં, જેથી તે પોતાના મંત્રિમંડળમાં બિન-વિધાનસભ્યને, તે વ્યક્તિએ મતદાતાઓનો લોકાદેશ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, વારંવાર પુનઃનિયુક્તિઓ દ્વારા અનિશ્ચિત અવધિ સુધી મંત્રી તરીકે રાખી શકે.

મુખ્ય મંત્રીઓ અથવા રાજ્યપાલો, જે મુજબ લાગુ પડતું હોય, તેમણે સદાકાળ તેમની સંવિધાનિક ફરજો પ્રત્યે સચેત રહેવું જોઈએ અને રાજકીય લાભસાધનાના બલિબેડે રાજકીય જવાબદારી કે સંસદીય પરંપરાઓમાંથી કોઈનું પણ બલિદાન ન આપવું જોઈએ". પ્રોફેસર બી. ઓ. ન્વાબુએઝે એ તેમના પુસ્તક કોન્સ્ટિટ્યુશનલિઝમ ઇન ધ ઇમર્જન્ટ સ્ટેટ્સ" (૧૯૭૩ આવૃત્તિ – પાનું ૧૩૯) માં, લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ચેતવણી આપી હતી :

અનુભવે પૂરતા પ્રમાણમાં દર્શાવ્યું છે કે નવીન રાજ્યોમાં બંધારણીય શાસન માટેનો સર્વાર્થી મોટો ભય રાજકારણના માનવીય પરિબલમાંથી ઊભો થાય છે, એટલે કે રાજકારણીઓ પાસે જે કોઈ શાસકીય સ્વરૂપો

રચવામાં આવ્યા હોય તેને તર્કવિરુદ્ધ અને દૂષિત કરવાની ક્ષમતામાંથી. સંસ્થાકીય સ્વરૂપો નિશ્ચિતરૂપે મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે તેમને ચલાવતા વ્યક્તિઓના વર્તનને સારા કે નરસા માટે દિશાનિર્દેશ આપી શકે છે. તેમ છતાં, સંસ્થાકીય સ્વરૂપો કેટલીય કાળજીપૂર્વક રચવામાં આવ્યા હોય, અંતિમ વિશ્લેષણમાં ઘણું વધુ આ વ્યક્તિઓના વાસ્તવિક વર્તન પર નિર્ભર રહેશે — તેઓ નિયમોનું પાલન કરવા કેટલી તૈયારી ધરાવે છે તેના પર, તેમજ સમગ્ર શાસકીય માળખાની અખંડિતતા અને તેની પ્રક્રિયાઓની નિયમિતતા કોઈપણ વ્યક્તિગત સ્વપ્રભુત્વવૃદ્ધિ કરતાં ઉચ્ચ ગણવી જોઈએ તેવી રાજપુરુષસદૃશ સ્વીકૃતિ પર. કોઈપણ બંધારણનું સફળ કાર્યાન્વયન તે બાબત પર આધારિત છે જેને યોગ્ય રીતે 'લોકશાહી ભાવના' કહેવામાં આવી છે, અર્થાત્ ન્યાયસંગત વર્તન, આત્મસંયમ અને ભિન્ન હિતો તથા અભિપ્રાયો વચ્ચે પરસ્પર સમાયોજનની ભાવના. સત્તાનો ઉપયોગ કરનારાઓ શાસકીય સત્તાઓ પર રહેલી મર્યાદાઓનું પાલન કરવા તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી બંધારણીય શાસન અસ્તિત્વમાં રહી શકે નહીં.

પ્રોફે. ન્વાબ્યુઝેની ચેતવણી આજે અમારી વિચારણા હેઠળના સંદર્ભમાં અત્યંત પ્રાસંગિકતા ધરાવે છે. સંસદીય લોકશાહીનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થવા માટે, જાહેર નૈતિકતાના નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો અને નીતિઓએ તેની કાર્યપ્રણાલીના

આધારરૂપ બનવું આવશ્યક છે. હાલના કેસમાં થયેલા જેવા કૃત્યો, બંધારણીયતાના પાયો અને સિદ્ધાંતો માટે ગંભીર જોખમ ઉભું કરે છે અને બંધારણીય જોગવાઈઓ પ્રત્યે યોગ્ય અભિગમ વિકસાવી તેવો ખતરો દૂર કરવો આવશ્યક છે. જો બંધારણીય મર્યાદાઓ અસુવિધાજનક જણાય અથવા "રાજકીય અનુકૂળતા"ને અનુરૂપ બનાવવા માટે હોય, તો તેમનું અવગણન અથવા પરિહાર કરવો નહીં. આપણે બંધારણીયતાના સિદ્ધાંતોનું ક્ષય થવા દેવું જોઈએ નહીં.

તેથી, અમારો વિચારપૂર્ણ અભિપ્રાય એવો છે કે જે વ્યક્તિ વિધાનમંડળની સભ્ય ન હોય, તેને વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન પોતે ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, "સળંગ છ માસ" ની મુદત માટે વારંવાર મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવાની મંજૂરી આપવી એ સંવિધાનને ઉપહાસારૂપ બનાવવાનું સમાન થશે. આવી પ્રથા સંવિધાનિક યોજનાને સ્પષ્ટપણે હાનિકારક, અનુચિત, અલોકશાહી અને અમાન્ય ગણાશે. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) વધુમાં વધુ તો વિધાનમંડળના સભ્યો જ મંત્રી બની શકે તેવા સામાન્ય નિયમના અપવાદરૂપ સ્વભાવનો છે, અને તે પણ સળંગ છ માસની ટૂંકી અવધિ સુધી મર્યાદિત છે. આ અપવાદનો ઉપયોગ મૂળતઃ અતિ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે જ થવો જોઈએ અને તેનું કડક અર્થઘટન કરવું તેમજ તેનો અતિ મર્યાદિત ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) નો સ્પષ્ટ આદેશ એવો છે કે સંબંધિત વ્યક્તિ જો સળંગ

છ માસના અવકાશકાળ દરમિયાન વિધાનમંડળ માટે ચૂંટાઈ આવવા સમર્થ ન થાય, તો તેને મંત્રી પદેથી હટવું પડશે; તેથી થોડા દિવસોનો વિરામ આપી અને દરમિયાન તેણે મતદારોનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યો વિના, તેને ફરી મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરીને આ જોગવાઈને નિષ્ફળ થવા દેવી શક્ય નથી. અમારી સંવિધાનિક યોજનાઓના કેન્દ્રસ્થાને રહેલી લોકશાહી પ્રક્રિયાને આ રીતે ઉદ્ધંધિત કરવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં.

જમ્મુ અને કાશ્મીરના બંધારણ, ૧૯૫૭ની કેટલીક જોગવાઈઓ નોંધપાત્ર હોવાનું ધ્યાનમાં લેવું રસપ્રદ હોઈ શકે. જે. એન્ડ કે. બંધારણની કલમ ૩૬, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૪(૧)ને અનુરૂપ છે, ફક્ત એટલો ફરક છે કે “મંત્રી રાજ્યપાલની પ્રસન્નતા સુધી પદ પર રહેશે” એવો પ્રયોગ કલમ ૩૬માંથી ગેરહાજર છે. તેમ છતાં, આ પ્રયોગને અલગથી કલમ ૩૮માં સમાવવામાં આવ્યો છે, જેમાં એવી જોગવાઈ છે કે બધા મંત્રીઓ અને ઉપમંત્રીઓ રાજ્યપાલની પ્રસન્નતા સુધી પદ પર રહેશે. કલમ ૩૭(૨) બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪)ને અનુરૂપ છે. જોકે, જે. એન્ડ કે. બંધારણની કલમ ૩૮ એવી જોગવાઈ છે, જેને ભારતના બંધારણમાં અનુરૂપ કોઈ જોગવાઈ નથી. આ કલમ આ મુજબ છે :

૩૮-ઉપમંત્રીઓ.- રાજ્યપાલ, મુખ્યમંત્રીની સલાહ પર,
વિધાનમંડળના કોઈપણ એક ગૃહના સભ્યોમાંથી જરૂરી જણાય એટલી

સંખ્યામાં ઉપમંત્રીઓની નિમણૂક કરી શકે છે.

જો સંવિધાનની કલમ ૧૬૪(૧) અને ૧૬૪(૪) ની જોગવાઈઓને વર્તમાન કેસમાં કરવામાં આવ્યું હતું તેવી રીતથી તર્કવિરુદ્ધ રીતે વાંકી કે વિકારિત બનાવવાની મંજૂરી આપવામાં આવે, તો જમ્મુ અને કાશ્મીરના સંવિધાનની કલમ ૩૮ ને સંસદ દ્વારા સ્વીકારવા અંગે ગંભીર વિચારણા કરવાની જરૂર પડી શકે છે, ડૉ. આંબેડકરના (ઉપરોક્ત) તે નિવેદન છતાં, જેમાં તેમણે આવો પ્રતિબંધ કલમ ૧૬૪(૧) અથવા કલમ ૭૫(૧) માં સમાવવા વિરુદ્ધ મત વ્યક્ત કર્યો હતો.

ઉપરોક્ત ચર્ચામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સામાવાળા શ્રી તેજ પ્રકાશ સિંહની ૮.૩.૧૯૯૬ના રોજ મંત્રિપરીષદમાંથી તેમના રાજીનામા પછી, એ જ વિધાનસભાના કાર્યકાળ દરમિયાન, વચ્ચેના ગાળામાં ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, ૨૩.૧૧.૧૯૯૬થી પ્રભાવી રીતે મંત્રી તરીકે પુનર્નિયુક્તિ કરવી અયોગ્ય, અલોકતાંત્રિક, અમાન્ય અને અસંવિધાનિક હતી. તેથી, હાલના આ સમયબિંદુએ તેનો કોઈ પરિણામ રહેતું ન હોવા છતાં, તેમની પુનર્નિયુક્તિ રદ કરવામાં આવે છે. અમે આ મુદ્દાની મહત્તાને કારણે તેના પર વિચાર કર્યો છે. અપીલકર્તા દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ અરજીને પ્રારંભિક તબક્કામાં જ ફગાવી દેવામાં વડી અદાલતની ડિવિઝનલ બેન્ચથી ભૂલ થઈ હતી.

કારણ કે અમે એ ઠરાવ્યું છે કે પંજાબ રાજ્યમાં શ્રી તેજ પરકાશ સિંહની મંત્રી તરીકે ૨૩.૧૧.૧૯૯૬ થી કરવામાં આવેલી પુનર્નિયુક્તિ અમાન્ય અને અસંવિધાનિક હતી, તેથી નિશ્ચિત થયેલા મુદ્દાઓને ફરીથી ખોલવાની આવશ્યકતા ટાળવા માટે, અમે આ નિરીક્ષણ કરવું યોગ્ય માનીએ છીએ કે આ ચુકાદાથી શ્રી તેજ પરકાશ સિંહ મંત્રી તરીકે, તેમની મંત્રિમંડળમાં પુનર્નિયુક્તિ પછી, ક્યો હોય એવો કોઈ આદેશ અથવા લીધેલી કોઈ કાર્યવાહી માત્ર એટલા કારણસર દોષિત અથવા અમાન્ય ગણાશે નહીં કે તેમની મંત્રી તરીકેની પુનર્નિયુક્તિ અમાન્ય હોવાનું નિશ્ચિત થયું છે. તેથી, આ અપીલ સફળ થાય છે અને ઉપર દર્શાવેલ શરતો મુજબ ખર્ચા સાથે મંજૂર કરવામાં આવે છે.

*The translation of this judgment has been provided by
M/s Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====